

Upptecknaren 2022

FOLKLIVSARKIVET | LUNDS UNIVERSITET

Upptecknaren 2022

Förord

Swedengate – när måltidsnormer krockar

Håkan Jönsson (sid. 4)

Mystiska erfarenheter – ett paraplybegrepp för upplevelser med många namn

Katarina Johansson (sid. 20)

På spåret

Frågelistan LUF 263 Tåg och järnvägar

Charlotte Hagström (sid. 33)

Christian Hammers kulturhistoriska museisamling – En ovärderlig kulturskatts tragiska öde

Andreas Alm (sid. 40)

Två donationer med kopplingar till den svenska musikrörelsen

Patrik Sandgren (sid. 49)

En brevsamling från beredskapsåren

Lisa Linderos och Karin Gustavsson (sid. 57)

Minnesord över Åke Werdenfels (1940-1982)

Karin Gustavsson (sid. 60)

Förord

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar har som uppdrag att fånga vardagen åt morgondagen. Det görs på olika sätt, genom frågelistor på olika teman, genom dokumentationer och insamlingar av såväl äldre som nyare material som fotografier, dagböcker och brevsamlingar. I den här upplagan av Upptecknaren presenterar flera forskare som samarbetat med Folklivsarkivet vad frågelistsvaren berättar om olika aspekter av vardagen. Håkan Jönsson ställde frågor om huruvida svenska barn blir bjudna alternativt inte bjudna att delta i middagen hos sina lekkamrater. Han fick en överväldigande mängd svar, som bildar utgångspunkten för hans artikel om fenomenet "Swedengate", som briserade våren 2022. Charlotte Hagström har påbörjat ett nytt forskningsprojekt om den högst vardagliga företeelsen tågåkande och människors inställning till tåg genom att sända ut en frågelista. Och Katarina Johansson har samlat in material till sitt avhandlingsarbete vid Åbo akademi genom en frågelista på temat erfarenheter av mystiska händelser.

Samlande av stort och smått, i små såväl som stora mängder, upptar en stor del av många människors vardag. I Andreas Alms artikel möter vi en av 1800-talets verkliga storsamlare, Christian Hammer, vars föremålssamling hade kunnat bilda grund för ett museum, men istället splittrades den. En vardag utan musik har många svårt att tänka sig. Patrik Sandgren berättar i sin artikel om de donationer som två skånska musiker bidragit med, och därmed möjliggjort för oss idag och morgondagen att ta del av 1970-talets svenska musikärorelse. En donation av en samling av mer än 500 brev skrivna i huvudsak under andra världskriget presenteras i en artikel som har historiestudenten Lisa Linderos som upphovsperson tillsammans med Karin Gustavsson. Brevskrivarna ger oss inblickar i två unga människors vardag under en dramatisk period av 1900-talet.

Denna upplaga av Upptecknaren avslutas med ett minnesord över Åke Werdenfels (1940-2022). Han var en nyckelperson på Folklivsarkivet på 1970-talet som många som var med på den tiden minns med värme.

Karin Gustavsson
Arkivchef

Swedengate – när måltidsnormer krockar

Håkan Jönsson

I slutet av maj 2022 blev #Swedengate den stora snackisen i sociala medier. Ursprunget var en uppmaning av en profil på Reddit att dela med sig av de konstigaste saker som man varit med om med ursprung i en annan kultur eller religion. Ett av svaren beskrev erfarenheten av att som barn leka hemma hos en kompis i Sverige och inte bli inbjuden till matbordet när det var dags för middag. Snart svämmade nätet över av kommentarer. Svenskar beskrevs som snåla, rasistiska eller bara allmänt knäppa. Som det brukar vara när något tar fart på sociala medier blev det en storm som snabbt blåste över. Men under en kort period var miljoner människor över hela världen invecklade i en diskussion om en måltidssed i ett litet land i Norden.

Som en av få forskare specialiserad på just måltidsseder i Sverige upplevde jag några hektiska dagar. Radiokanaler, dagstidningar och andra medier ringde upp. Till och med New York Times och den indiska nättidningen Boom gjorde intervjuer. Något kände jag till om fenomenet av egna erfarenheter, och jag hade även diskuterat det tidigare. För knappt tio år sedan drevs nämligen projektet "Kulturkrockkudde" som handlade om att lyfta upp och ha en dialog kring fenomen som de som invandrat till Sverige uppfattade som märkliga. Även där var fenomenet att sitta kvar på rummet när den andra familjen åt middag det vanligaste exemplet på en obegriplig svensk sedvänja.

Någon egentlig kartläggning av fenomenet hade så vitt jag visste aldrig gjorts. När jag fick frågor kring hur utbrett det var, om det fortfarande förekom och vilka orsakerna kunde vara, insåg jag att jag inte hade så mycket på fötterna. Som tur är finns Folk-livsarkivet i Lund med sin kompetens att utforma och distribuera frågelistor. Snabbt utformades en enfrågelista om Swedengate och på en vecka inkom nästan fyrahundra svar. Med dessa svar som grund finns det nu möjlighet att fördjupa sig i ämnet. I denna artikel ger jag en översikt av svaren och ett försök till analys.

EN BAKGRUND

Varför det blev så uppmärksammat just våren 2020 är svårt att veta. Det är i efterhand svårt att ge en förklaring till många fenomen i sociala medier, när de väl börjar ta fart sprids de mer eller mindre okontrollerat. En förklaring som ligger nära till hands var den oroliga omvärldssituationen, inte minst att det skedde strax efter beslutet att Sverige skulle ansöka om medlemskap i NATO. Det fanns således starka krafter som

hade intresse av att ge en negativ bild av Sverige. Samtidigt var det alltså inte första gången fenomenet uppmärksammades. Projektet Kulturkrockkudde är nämnt, ett annat exempel kommer från forumet Familjeliv år 2017. Avsändaren skrev ett inlägg med rubriken: Nej, jag bjuder inte barnens kompisar på middag” och frågade: ”Varför anses man snål om man inte bjuder sina barns kompisar på middag, eller mat över huvud taget för den delen. Nej, jag har det inte dåligt ekonomiskt. Jag vill bara inte driva restaurang.” (Familjeliv.se 2017-07-03) Inlägget satte igång en lång och infekterad diskussion om huruvida det var snålt eller inte att inte bjuda barnens kompisar på mat. De flesta tyckte att det var snålt eller otrevligt, men långt ifrån alla.

För en måltidsforskare är fenomenet intressant, eftersom det i alla fall vid en första anblick bryter mot den princip om måltidsgemenskap som funnits i de flesta kända kultursammanhang (se Jönsson et al 2021). Genom delandet av mat och dryck uppstår en gemenskap. Det syns i ord som kompanjon, som ursprungligen betydde den man delar bröd (pane) med. Förutom att de flesta ingått i någon form av matlag har måltiden varit ett sätt att etablera gemenskap med främlingar. Marcel Mauss (1972) skriver i *Gåvan* om delandet av föda som grunden för all mänsklig gemenskap. Härav följer två principer. Att acceptera en matgåva är att acceptera en relation med den som bjuder på maten. Således äter en man sällan med sin fiende, som Mauss uttrycker det. Att inte erbjuda föda åt någon annan är därmed potentiellt det samma som att säga att denne är en fiende, eller åtminstone inte en del av vår gemenskap. Hur kommer det sig då att en familj kan tycka det är accepterat att ett barn leker med familjens barn som vänner, men ändå inte bjuder in denna vän till att dela middagsmåltiden? Det är mot denna bakgrund som Swedengate blir intressant ur ett kulturvetenskapligt perspektiv.

HUR GICK DET TILL OCH HUR VANLIGT VAR DET?

Med närmare fyrahundra svar borde det vara ganska enkelt att få en uppfattning om hur, var och när barn fick sitta kvar på rummet när familjen som barnet lekte hos åt middag. Men det visade sig vara mer komplicerat än vad jag först trodde. Många har varit med om det, och det är inte ovanligt att det omtalas som något självklart.

Det var allmänt att man inte åt middag hos varandra, och om ett barn stannade kvar vid middagsdags så fick det sitta kvar i barnkammaren och vänta. Jag satt många gånger ensam i olika rum och väntade. Detta hände i västerort, Stora Mossen, utanför Stockholm tidsperioden 1965-1975. (Kvinna f. 1961), (15).

Det finns flera liknande berättelser, som att ”Jag minns att det var så hos alla kompisar att man satt på rummet och väntade medan kompiserna åt middag” (530) och ”Det var generell outtalad regel hos alla mina vänner. Jag upplevde det som en självklarhet och inget som jag ifrågasatte” (1960). Att det var ett utbrett fenomen är tydligt sammanfattat av en kvinna född 1974 som bott på olika platser:

Detta hände under min uppväxt från att jag började leka hos kompisar. Det var i de flesta familjer det skedde. Jag kan inte komma ihåg många gånger som jag åt med familjen. Jag har flyttat mellan olika städer och det var likadant överallt där jag bodde. I min familj gjorde vi också så oftast. Om det bara serverades macka kunde man bli inbjuden (209).

Motsatsen, att aldrig ha upplevt det, är dock också vanligt förekommande i svaren. Det berättas att: "Har absolut inga minnen av att det någonsin hände att jag inte blev erbjuden mat hos mina vänners familjer." (2047) "Har aldrig varit med om och aldrig hört talas om" (949) "Nej helt främmande fenomen för mig. Mitt minne är snarare en "överdriven gästfrihet" alltså att jag fick så mycket mat att man inte kunde säga nej. Jag blev så mätt att jag fick ont i magen" (1951).

Det finns också gott om exempel på mellanvarianter, "ofta bjöds man på middag, men först efter man ringt hem och frågat mamma om det var ok. Brukade inte vara några problem. Kom man däremot och ringde på när kompisen satt och åt middag fick man vänta tills kompisen hade ätit färdigt. Men det gjorde inget för man hade ju ätit middag hemma innan." (41) Det var heller långt ifrån alltid som situationen behövde uppstå: "Man visste ungefär när det var dags för middag hemma, och gick därför hem när familjen man var hos skulle äta, såvida inget annat var överenskommet" (31).

Att måltidsseder skiljer sig åt mellan land och stad och mellan olika samhällsklasser är inte ovanligt. Men hur förhåller det sig med just denna praktik? Intressant nog är det svårt att finna några distinkta geografiska mönster, vare sig mellan olika landsdelar, eller land och stad. Däremot är det inte ovanligt att skillnader tolkas utifrån ett landstadsperspektiv. En kvinna uppväxt i Lund berättar om hur hon fick sitta på en pall hemma hos en kompis när de åt middag. "Hos oss var det inte så, och jag minns inte att det var så i någon annan familj (...) Möjligen berodde det på att den familjen var ganska fattig eller om det var för de kom från landet." (20) En annan kvinna, också hon uppväxt i Lund men med rötter på Österlen, gör en motsatt tolkning: "Det var kutym på Österlen att bjuda in alla till bordet när det skulle ätas/fikas. (...) Kanske var det så på landet, där släkten bodde, att det utanför säsong fanns mer tid över. Kanske var det för att det på landet ofta fanns gott om mat?" (47).

En annan meddelare kontrasterar Norrbotten och Stockholm:

Jag växte upp i Norrbotten och där var alla alltid lika självklart och hjärtligt välkomna att äta i alla familjer. Det fanns inget annat: man var alltid inkluderad. Sedan flyttade vi till Stockholm och där fick jag uppleva det nya i att vänta på rummet. Det var en kulturkrock på så väldigt många vis att flytta från det avslappnade Norrbotten till det spända Stockholm (320).

Om det är svårt att dra några generella slutsatser om på vilka platser det var mest utbrett, så kunde dock platsen spela roll för den enskilda familjen: "Jag är född 1972

och detta var vanligt när jag var barn. Det konstiga när jag tänker efter är att detta var "i stan" - på somrarna i sommarstugan förekom inte detta, där åt vi hos varandra." (1627) En annan förklaring som ges av meddelare är att det rör sig om klassmässiga skillnader. Inte heller här är det emellertid möjligt att dra några säkra slutsatser av om huruvida det skulle ha varit vanligare i vissa samhällsklasser än i andra. Vissa menar nämligen att det var vanligt i borgerliga miljöer, medan andra hänvisar till arbetarmiljöer. Det mest frapperande i detta sammanhang är att det verkar som om vanan skar rätt igenom olika sociala miljöer, den var aldrig helt dominerande i någon, heller inte okänd i någon samhällsklass. "Det var det normala bland alla när jag var barn i Lidköping på 1960-1970t. Rika såväl som fattiga." (19). En meddelare har försökt kvantifiera hur vanligt det var i uppväxtens "'Svensson' villakvarter, medelklassområde. Det praktiserades ca 60/40 skulle jag säga och ingen tyckte det var konstigt." (1356). Ifall det hade med kapital att göra, var det i så fall inte i första hand det ekonomiska kapitalet som var orsaken till att inte bjuda in:

Konstigt nog var det de med bättre ekonomi (två föräldrar, stort hus) som jag inte fick mat hos. Hos min bästa kompis där mamman var ensamstående var det inte så. Min familj var också en ensamstående mamma och flera barn, vi bjöd alltid mina kompisar (160).

Det var allmänt, men min familj bröt mönstret. Min mamma är uppvuxen i en prästgård och i prästgårdar har man alltid bjudit gäster på mat (859).

Den enda skillnad som tydligt går att belägga mellan olika grupper är den mellan dem som är födda i Sverige respektive med bakgrund i andra länder. Här är det uppenbart fråga om en kulturrock som både väckt känslor och funderingar, ofta under många år:

Växte upp i Sverige på nittioalet och det hände konstant. Efter ett tag var mina föräldrar inte så glada över att jag hade svenska vänner eftersom i vår kultur ser man på sänt här som en förolämpning. Det hände bara i helsvenska vita familjer på den tiden, varje utländsk kompis eller familj där i alla fall en av föräldrarna var utländsk så fick man alltid äta med. Jag kan minnas ca 10 svenska kompisar där detta hände konstant och ca 10 utländska där detta inte förekom (...) kan lugnt säga att detta är närt väldigt svenskt- typ som surströmming (697).

Det hände nästan konstant när jag var liten. Men bara hos familjer där båda föräldrarna var svenskar. Jag fick sitta på rummet och vänta utan mat, någon enstaka gång med en torr liten macka. Jag upplevde det som mycket märkligt och kände mig liten, ensam och ovälkommen (365).

Jag ville ju äta men blev inte bjuden. Hos min familj, från Somalia, blev man alltid inkluderad och bjuden. Hos svenska lekkamrater blev jag aldrig inkluderad eller bjuden, fick snällt vänta inne på rummet eller i trädgården/gården. Utom hos två familjer som bjöd. Hos mina icke-vita vänner fick man alltid äta och blev åtminstone tillfrågad (438).

På 80-talet hos min kompis som bodde i villa, fick jag sitta kvar på rummet medans de åt. Hos de vänner som bodde i lägenhet, fick jag sitta i trapphuset. Hände bara hos svenskar (1282).

Det var väldigt sällan man fick sitta med och äta, och det var ingen skillnad mellan svenskfödda och invandrade familjer. (Kvinna, uppväxt i Rinkeby under 80-talet), (1912).

Det finns alltså vissa mönster, men inga entydiga. Det syns kanske bäst genom en jämförelse av två kvinnor som båda är födda i mitten av 1980-talet. Den ena är uppväxt i Dalarna, den andra i Småland. En tolkar det som att det var en ”kulturell vana baserad i att en inte ville vara ”oartig” och störa den andra familjens planer” (1848), medan den andra skriver att ”Det skulle vara en stor skam om man lät ett barn vara hungrig hemma hos sig.” (1852) Det är alltså inte bara mellan utlandsfödda och svenskar som uppfattningarna om det rimliga i att inte utfodra andras barn med middag skiljer sig. Det verkar ha funnits ganska stora skillnader mellan olika familjer, även ner på en lokal mikronivå. Vi skall nu fördjupa oss i hur det upplevdes av barnen.

VAR DET HEMSKT ATT BLI LÄMNAD UTANFÖR?

När Swedengate debatterades i sociala medier ville många ta barnens parti gentemot de elaka föräldrarna. Det måste ha varit förfärligt att bli lämnad ensam, utanför gemenskapen! Men hur var det egentligen för dem som verkligen upplevt att inte bjudas in till middagen? Ord som tråkigt, ogint, obehagligt och exkluderande förekommer i svaren. För vissa var det mest märkligt, och lite tråkigt, medan andra kände sig direkt illa behandlade:

Det hände någon gång med just en familj, på mellanstadiet med exakt en vän. Andra barn som lekte med honom hade också behandlats på samma sätt hos pojken: att han utan att säga något går iväg och åter medan man väntar på rummet som en hund. Åkte aldrig dit igen, pga kände mig förnedrad. Vår vänskap tappade helt riktning och fart och jag fick ett behov av att hämnas den här skymfen, samtidigt som jag inte alls hade kapacitet att ha kontakt med känslan eller kunde sätta ord på den (1240).

Jag måste varit ca 9 år gammal typ 2000/2001. Jag minns det hos två familjer, båda etniskt svenska. Jag var först förvirrad och förstod inte att de åt förrän de kom tillbaka. Jag blev ledsen och tänkte att deras föräldrar inte ville ha mig där. (...) Det konstiga var att när den ena flickan senare kom hem till mig för att leka så gick hon helt obrydd och öppnade vårt kylskåp, bara för att beklaga dig för att det var tomt och det som fanns såg äckligt ut. Kände mig kränkt både på hemmaplan och på bortaplan (600).

Jag var hos en kompis och de skulle äta middag. Jag blev ombedd att antingen gå hem eller sitta på kompisens rum. Kändes väldigt konstigt och jag kände mig utanför mer än vanligt. Fick obehagskänsla precis som om jag inte dög. Kände ännu mer att jag hade utländsk bakgrund (1526).

De som berättar om uttalade obehag kommer från familjer där de aldrig själva skulle få för sig att låta någon sitta kvar på rummet. De flesta av dessa svar kommer från personer med ursprung i andra länder, men som vi tidigare sett fanns det gott om familjer med långa rötter i Sverige där det aldrig praktiserats, så det kunde förekomma uttalade obehagskänslor även där:

Jag upplevde det som fruktansvärt och än idag när jag tänker på det så blir jag väldigt provocerad! Jag skulle aldrig göra så mot någon även om jag så bara skulle ha spagetti och ketchup att bjuda på så bjuder man in till att vara en del av gemenskapen. Det var en kulturchock - även om jag är född och uppvuxen i Sverige (1356).

För de flesta som svarat på frågelistan är det dock inte de starka obehagskänslorna som är dominerande. Många säger sig aldrig ha reflekterat över det, eftersom det var så det var. Andra minns det faktiskt som kul och spännande:

Det var spännande med en kort stund som ensam hemma hos någon annan. Bara stillhet i en annan miljö, andra dofter, klappa på husdjuret där, kolla runt i rummet. Ett par minuters utforskande när alla i hushållet var upptagna, det minns jag kunde utnyttjas särskilt om en var hemma hos en "ny" kompis (313).

Lite lyxigt att få vara själv med kompisens leksaker (1994).

Detta utspelade sig på 90-talet. Ganska ofta väntade jag på mina kompisars rum medan familjen åt middag. Då läste jag i regel böcker av en typ som inte fanns hemma hos mig, "dålig litteratur (!)", Wahlströmsböcker. Det var underbart! (...) Ibland, hos vissa kompisar, var det särskilt skönt att slippa sitta med vid bordet eftersom jag var ett blygt barn (1899).

I det sistnämnda svaret nämns något som är ganska vanligt, att det "var skönt att slippa". Om det fanns starka känslor var de i så fall kopplade till möjligheten att faktiskt bli bjuden: "Skräcken var ju om någon skulle fråga om man ville ha middag! Man ville inte äta hos någon annan." (2064) Orsakerna till att det var skönt att slippa var främst av två slag. Den första handlade om själva maten:

Minns det som speciellt den gången jag blev bjuden att äta med familjen, det kändes konstigt att äta en annan mammas matlagning (1643).

Eftersom jag tyckte att väldigt mycket mat var äcklig så skulle jag nog ha blivit jätterädd av att bli bjuden på mat hos en kompis, eftersom sannolikheten att där skulle finnas nåt äckligt ju var hög (868).

Den andra orsaken hängde ihop med sällskapet.

Blev alltid medbjuden att äta middag med kompisars familj vilket jag oftast hoppades slippa. Tyckte det var pinsamt och jobbigt att äta med kompisens föräldrar (24).

Jag minns det som skönt att slippa äta med familjen. Det kändes ganska stelt att äta med en (relativt) främmande familj och det var skönare att stanna kvar på rummet (520).

Ofta förekommer en kombination av dessa båda argument, att både maten och måltidsdeltagarna kändes främmande och obehagliga. Om det kunde vara skönt för den som inte tyckte om ovanliga smaker att slippa äta hos en annan familj, så kunde det också vara spännande för den nyfikne allätaren att få inblick i andras sätt att äta:

Det var spännande att få äta hos andra. Särskilt hos familjerna som inte kom från Sverige såsom Grekland och forna Jugoslavien. De åt annat än vi gjorde hemma. Särskilt när det gällde bröd då de inte åt smörgås, utan mer som tillbehör till mat. Så åt vi inte bröd i Sverige då (970).

Det verkar som om det i alla fall för vissa barn fanns möjlighet att påverka situationen till sin egen fördel. Det fanns möjlighet att tacka nej utan att verka ouppfostrad när det vankades mat som inte uppskattades och att tacka ja när det doftade gott i huset.

Vanligast är dock konstaterandet att det varken var obehagligt eller positivt att inte delta i måltiden, det var en oproblematisk vana.

FAMILJE-MIDDAG

I den allmänna upprördheten på Twitter cirkulerade uppgifter att inte ens barn som sov över hos kompisar hade fått mat. Det ledde i sin tur till en del humoristiska tips om hur man skulle kunna rusta sig för att gå hem till bekanta i Sverige, med nödmat i rockfickorna, eller små "preppers kit" för att slippa hungra och törsta. Att barn inte skulle få mat om de sov över verkar dock definitivt vara en myt, eller åtminstone ett mycket ovanligt undantag. Om det handlade om barn som skulle sova över gällde det som en självklarhet att barnet var med i alla måltider. Det var i samband med middagsmåltider, främst på vardagar, som fenomenet förekom:

Det var allmänt, man åt inte hos kompisar. Har inget minne av att jag någonsin åt. Undantaget var om man sov över. Då åt man. Jag tyckte det var naturligt, då det var så hos alla. Däremot var det en dödssynd att inte bjuda på fika, gärna macka, om man följde med någon hem efter skolan.

Både jag hos dem och dem hos mig fick ju alltid fika (macka, mjölk, flingor eller dyl.) direkt när vi kom från skolan (263).

Det är tydligt att det var just middagsmålet som var speciellt. Gällde det däremot fika eller mellanmål var det alltså andra regler som gällde, då bjöds barnen med till bordet. Lunchen anges också som mindre laddad (530). Det förekom även att barn kunde bjudas in till avslutningen på middagen:

om det bjöds på efterrätt ropade man i regel ned det väntande barnet, så att det fick delta i efterrätten. Man störde inte andras middagsplanering, men efterrätt var en annan sak och det var elakt att inte bjuda barn på glass om det vankades sådan (212).

Mellanmål fick man äta hos varandra hur mycket som helst. Och om man redan hade ätit hemma när man kom till kompiserna och de skulle äta efterrätt så fick man alltid efterrätt (1825).

En förklaring som ges kring varför det var middagen som inte besökande barn inbjöds till var att den var viktig för att manifesteras familjen. Det var just familjemiddag:

Jag tror mycket berodde på att familjen gärna ville få hem en till middan. Att middan var "helig" och att en gärna ville träffa sina barn åtminstone till middag. Ett sätt att hålla ihop, samla, träffa, stämma av sin familj (1089).

Måltiden betraktades som den centrala stunden för familjen. Det var då man delade sina erfarenheter, planerade vardagen etc. Fostrades dessutom! Jag vet att det kunde ringas mellan föräldrar "får hen vara hos er?" - "Javisst" - "men hen ska äta hemma!" eller "hen ska vara hemma till middagen!" Fast ingen sa/skrev hen på den tiden förstås (774).

Kring middagen fanns också betydligt fastare ramar och rutiner än vid andra måltider. Dessa skulle respekteras. Det pekades också på begränsningar i form av inköpta råvaror

och måltidsplatser och på att kokböckernas stela beräkningar gjorde att det kunde kännas svårt att vara flexibel med antal portioner som skulle lagas. Andra menar att detta nog mest var svepskäl. Men att middagen var en familjeangelägenhet, och att denna skulle respekteras, därom var de flesta överens. Framför allt skulle den som hade ansvaret för arbetet med familjemåltiden respekteras:

Det handlade om omsorg om den som lagat maten som inte skulle stå med fulla grytor men inga gäster vid bordet (564).

Mammorna visade varandra respekt genom att inte sumpas matlusten för någon annans barn eftersom man visste att det barnet hade en egen mamma som "slet" med middagen hemma hos sig (1444).

Middagen var alltså en aktivitet som planerades och skulle följa vissa givna ramar. För andra typer av födogåvor gällde däremot helt andra regler: "Man blev inbjuden mer planerat på den tiden, men kunde å andra sidan spontant ringa på i främmande hus och be om ett glas saft." (610).

MÅL-TIDEN

Att läsa igenom de hundratals svaren är att göra en tidsresa i flera bemärkelser. Middagstiderna har succesivt förskjutits till senare på kvällen och skillnaderna mellan olika familjer ökat. Bland personer födda på 1950-1960-talen talas det om att alla i kvarteret åt middag kl 17, för de som är födda lite senare är det oftare kl 18 som anges som den "normala" middagstiden. Detta har för övrigt konstaterats två av de större forskningsprojekt om måltidsvanor i Norden som genomfördes med tio års mellanrum (se Kjaernes 2000 och Gronow & Holm 2019). Men det mest centrala för upprätthållandet av normen att inte äta hemma hos varandra var att "alla" ändå åt vid (nästan) samma tid.

Alla barn hade fasta mattider, så barnen visste att de skulle vara hemma t.ex. kl. 18 och äta med sin familj. Det barnet man var hos hade också sin middagstid och åt med sin familj. Då stannade man hellre kvar när hen åt så att man hann leka en stund till innan man själv skulle hem och äta (886).

När jag växte upp på 1950-60-talet åt nästan alla familjer middag mellan 17:00-18:00 och alla var införstådda med att leken tog slut när familjerna skulle äta middag (591).

De strikta tidsramarna för middagsmålet var ett sätt att upprätthålla middagen som den familjebyggande aktivitet som jag beskrev i förra stycket:

Min bästa kompis mamma var så sträng med mattiden att min kompis blev utskäld om hon kom några minuter för sent till middagen, så att hon skulle äta mer än fika/macka hos oss fanns aldrig på kartan (644).

Middag var FAMILJETID, utan barns lek. En tid för FAMILJEN att samlas, umgås, planera osv. Man ville inte störa andras rutiner, man utgick från att familjer planerade för egna barn (1757).

Det kunde vara skönt att ha dessa fasta tider, att veta när leken var slut och det var dags att gå hem. Det behövde inte förhandlas dagligen vare sig från barnens eller

föräldrarnas perspektiv om de kunde fortsätta leka. För den som däremot inte levde i en familj med fasta middagsstider och gemensamma måltider var det inte lika mysigt:

Det var lite si och så med mattider eller lagad mat hos oss på vardagskvällarna och jag tog oftast en macka när jag kom hem vid 21, kanske det första jag åt sedan skollunchen... Jag hade ju ingen tid jag skulle in och äta kvällsmat så därför väntade jag oftast på rummet hos någon kompis medan de åt om jag inte blev utskickad under tiden (767).

Här finns det anledning att reflektera över vilken betydelse ordet måltid har. Det innehåller till skillnad från till exempel engelskan och romanska språk "tid" som del av beteckningen för ätandetillfället. Ledde det medvetet eller omedvetet till ett betonande av vikten av att äta vid speciella tidpunkter? Kanske. I alla fall var föreställningen om middagen som tids- och rytmangivare en viktig upplevd orsak till att barn satt kvar på rummet när lekkamraten åt middag.

VARFÖR UPPSTOD SEDVÄNJAN?

Den vanligaste fråga som jag ombeds att svara på när journalister kontakter mig är, "varför gör eller gjorde föräldrarna egentligen så här"? Frågan är berättigad, men inte lätt att svara på. Kanske är det så enkelt som några av meddelarna skriver:

Det bara var så. Alla gjorde så (576).

Framför allt så "gjorde man" inte så. Ingen förväntade sig att deras barn skulle utfodras hos vänner. Inget barn förväntade sig att bjudas med (1798).

Det är i efterhand sällan möjligt att spåra var, när eller varför ett fenomen har uppstått, det som avgör om det varar är huruvida det fyller en social funktion att upprätthålla fenomenet, genom att på så vis visa att man är som folk är mest. Det fenomen som här undersöks är dock lite annorlunda än andra fenomen som faller i kategorin "Sånt vi bara gör" (se Nilsson m fl, red. 2019). Många av svaren berättar nämligen om hur två motstridiga praktiker verkar ha kunnat leva sida vid sida utan att det upplevdes som särskilt konstigt. Hos oss gjorde vi inte så, men det var vanligt hos kompisar, och det var inget särskilt med det. Med dessa reservationer om att det är svårt att i efterhand säga något om varför en vana uppstått, särskilt som vanan inte verkar ha någon tydlig geografisk eller klassmässig utbredning, så vill jag ändå framföra ett par hypoteser om hur den kan uppstått i det kulturella sammanhang som det finns i. Är det, som en meddelare skrev, något "våldigt svenskt- typ som surströmming" (697)? Och i så fall, varför har det uppstått här?

Jag tror det var vanligare förr pga att samhället såg helt annorlunda ut. Då var det inte så länge sen våra släktled hade lämnat bondekulturen med inbitna traditioner där man absolut inte spontant middag hos varann till höger och vänster (15).

Meddelaren menar att fenomenet kanske skulle kunna ha rötter tillbaka till bondesamhället. Det är en hypotes som förtjänar att prövas. Det är väl dokumenterat i tidigare etnologisk forskning att det var ovanligt med spontana middagsbjudningar (Nordström 1988). Varje person ingick i ett matlag, och detta respekterades. Undantag fanns, om främlingar kom så blev de trakterade utan ersättningskrav. Närboende delade måltider under gemensamma sysslor som skörd och slåtter, men inte vardagsmiddagar. Kaffet blev det sociala smörjmedel som måltiden varit i andra länder (Valeri 1991). Orsaken till denna restriktivitet med att dela middagsmål hänger samman med förrådkulturen och de korta växtsäsongerna. I ett klimat där det finns fyra månader att producera mat som skall räcka i tolv månader krävs en avancerad form av hushållning, där allt oreglerat ätande riskerar att gröpa ur förråden.

Kan då detta vara något som lever kvar än idag och förklarar Swedengate? I så fall borde sedvänjan finnas i andra länder med liknande klimat. Och så är det faktiskt. Det framkommer av svaren att likadana eller liknande vanor funnits i de andra nordiska länderna. Meddelare berättar att de varit med om detta då de har bakgrund i Finland (631), att det finns både hos svenskar och danskar (1328) och att det förekommer i Norge (700). På Island fanns samma normer om att inte bjuda in barnen till middagen, däremot skriver en meddelare från Island att barnen där skickades hem när det var dags att äta (1237). Var och en åt hemma hos sig, vilket betydde att barn inte i samma utsträckning satt på rummet, men i övrigt var det en liknande princip. Kontakter med forskarkollegor i nordiska länder bekräftar denna bild. Beteckningen Norwegiangate, Denmarkgate eller Finlandgate hade varit lika passande som Swedengate.

Det finns dock här anledning att vara försiktig med att dra några förhastade slutsatser. Även om fenomenet skulle ha en lång historisk kontinuitet, så förklarar det inte varför det har överlevt. Många andra normer och vanor kring måltiden, både vad gäller själva maten och hur måltiderna utformas har ändrats. Kvinnor förväntas till exempel inte längre stå upp under måltiden och husbondens (pappans) plats är inte självklart vid kortänden av bordet för att nämna några andra exempel på måltidsmönster från bondesamhället. Så vad är det för normer som gör att just fenomenet att andras barn inte bjuds in till måltiden har överlevt?

DEN SOM ÄR SATT I SKULD ÄR ICKE FRI

En orsak som anges till att barnen inte får vara med och äta är snålhet. Svenskar uppfattas som snåla, och ovilliga att bry sig om några andra än de närmaste. Andra invänder och menar att det inte alls handlade om sparsamhet, med motiveringen att det ju bara var middagen som det inte bjöds på. Mellanmål, fika, efterrätt innebar knappast så mycket mindre utgifter än middagsmålet.

Hade inget med sparsamhet att göra. Det var så att man skulle samlas och äta med sin egen familj och respektera att mamma stått och lagat mat. Att som barn drälla runt bland kompisar och kaka där utan ha fått okej i förväg från sin mamma sågs som ytterst ouppfostrat (19).

Citatet ovan, från en man född 1956, trycker på att det ansågs ouppfostrat att utan lov ta för sig av andras resurser. Vad var det då som var ouppfostrat? I andra sammanhang, som de som Marcel Mauss beskriver, är det ju i stället att neka en gåva i form av föda som är ouppfostrat eller respektlöst. Så vad är det då för värderingar som kommer till uttryck här?

Tror att moral spelade roll. Det var viktigt att inte ligga andra till last och man ville heller inte hamna i tacksamhetsskuld (1909).

Jag tror att det har med jantelagen att göra, att man inte vill sätta en annan familj i skuld genom att utfodra deras barn. (...) Jag tror att det är en blandning av att man inte vill störa måltidsramar, sparsamhet och ovilja att sätta den andra familjen i skuld eller verka skrytsam (764).

Familjerna i mitt kvarter var arbetarklass och ekonomin var nog ganska tight speciellt i slutet av månaden, iallafall i min familj, far MS sjuk och hade långa sjukdomsperioder dessutom ville mina föräldrar nog inte stå i skuld (591).

Citaten talar om "skuld" och "skrytsamhet". Här har vi ett exempel på hur "reciprocitetsprincipen" – det finns inga fria luncher eller andra gåvor – hanteras i vardagen. Den som bjuder förväntar sig alltid något i gengäld. Det behöver inte ske i exakt samma form, men en gåva skall återgäldas. Det innebär både att det är viktigt att inte verka snål genom att inte återgälda en gåva, men också att det kan verka provocerande att vara alltför generös och "låtsas" som att man inte förväntar sig något i gengäld. Då uppfattas man, som meddelaren ovan skriver, som "skrytsam". Så länge alla har samma uppfattningar om vilka gåvor som är socialt accepterade brukar det sällan bli några problem, men när olika uppfattningar om vad som är socialt accepterat krockar kan det bli störningar:

Mina vänner fick alltid äta hemma hos oss så de brukade skämmas lite när jag inte fick äta hos dom (111).

Vissa bjöd in till middagsbordet när man var där och lekte, vilket oftast kändes jobbigt efteråt när kompiserna kom hem till mig och det inte bjöds tillbaka på samma sätt (416).

Här blev det alltså ett uppenbart problem, reciprociteten bröts, med potentiellt skadliga effekter på vänskapen. Och det kan vara jobbigt, oavsett om man ingår i en familj som bjuder in eller en familj som inte bjuder in. Samtidigt finns det ju gott om måltider som delats, och kalas och fester har förekommit i alla tider. Vad var det då som var svårt just med vardagens familjemiddag?

Tror det delvis handlade om en försiktighet och att bjuda på mat var ett utbyte där man noggrant skulle bjuda igen. En familj bjöd aldrig hem flera ggr i rad, det var viktigt att det var varannan gång. Det vardagliga passade inte i det systemet (998).

Familjemiddagen mitt i veckan hamnade mellan två kategorier i reciprocitetskatalogen. Den var inte så obetydlig som fikan eller mellanmålet att den inte räknades som en gåva. Samtidigt var den inte tillräckligt speciell eller ovanlig för att det skulle vara praktiskt möjligt eller önskvärt att hålla ordning på att ingen hamnade i skuld till den andre. Som nämndes i inledningen är seden att dela en måltid en grundläggande del av social gemenskap. Den som man delar måltider med ingår i en gemenskap. Inom denna ätandegemenskap finns ömsesidiga rättigheter och skyldigheter. Det är ett socialt kitt som binder människor samman. Men om man inte vill vara sammanbunden med andra, utan vill vara självständig, så finns det också skäl att undvika att både ge och ta emot gåvor i form av måltider. Detta kan då uppfattas som ren och skär egoism eller individualism:

Tror det fortfarande sker idag pga svenskers mentalitet - individualister. De räknar sina portioner exakt när de lagar mat, och är egoistiska om någon extra är där och vill inte dela utan tänker på sig själva (299).

Det är absolut ett tecken på sparsamhet (eftersom det äts dubbelt så mycket när de är bortbjudna). Det är även ett tecken på individualism - vi håller oss för oss själva, gör saker för oss själva, äter för oss själva. (Kvinna f. 1991, svar 498).

Detta beteende har av historikerna Lars Trägårdh och Henrik Berggren (2006) kopplats till det de menar är en specifik svensk variant av ett socialt kontrakt. Det är ett gemenskapsprojekt som strävar efter att frigöra individen från mellanmänskligt beroende. Alla skall få möjlighet att utforma sitt liv och slippa ligga någon annan till last. Av detta följer både att det är viktigt att inte sätta varandra i skuld och att ha en stor respekt för andras integritet, inte minst på familjenivån. "Dessutom tror jag man av respekt för andra familjers vanor och regler helst inte la sig i det alls, utan höll sin familj för sig själv, även under Folkhemmets framväxt." (15) Det som för vissa ansågs och anses vara en akt av välvilja, att inte låta den andres barn gå hungrigt, kunde därför i själva verket uppfattas som en kränkning eller ett sätt att undvika skam. Det kunde uppfattas som förolämpande att inte utgå från att ett barn hade middag som väntade hemma (255).

En rädsla av övertramp att skicka hem mätta barn till egna familjens kvällsmat (615).

Sågs som ett större etiketsbrott att ha "utfodrat någons barn utan lov" än att ett barn varit hungrigt (för det var ju föräldrarnas ansvar att kalla hem barnet till måltider), (1825).

Här vill jag stanna en stund vid att det var just barn det var fråga om. I det fall en vuxen skulle komma vid middagstid blev denne högst troligen inbjuden. Dock hände detta sällan, eftersom vuxna kände till den tysta överenskommelsen om när det var middagstid. Barn som inte var egna var varken ens ansvar eller något som man skulle lägga sig i hur de uppfostrades. "Man ville inte 'utfodra' någon annans barn utan att fråga 'ägaren' först. På samma sätt som man inte matar andras utekatter idag :-)" (1825). Det handlade alltså om uppfostran, och en syn på barn som en särskild kategori i måltidssammanhang. Barn var inte vuxna, och skulle heller inte behandlas

som likvärdiga med vuxna, som påpekas av flera informanter fanns det ju barnbord på kalas. Det var inte bara föräldrar, utan också barn som agerade utifrån dessa premisser. I barnens fall när de tackade nej till att delta i måltiden även fast de kanske egentligen skulle vilja delta, för att de visste att de kunde anses påflugat eller ouppfostrat.

Man ville nog inte heller bli betraktad som en som inte fick mat hemma (849).

Att det var skämmigt (för de barn som kanske inte hade någon nykter förälder som lagade mat - de ville då låtsas som att de "skulle hem och äta" för att upprätthålla fasaden om att allt var bra (1363).

Att ordet "främmande" på svenska har varit synonymt med gäster, säger något om synen på och vanan att ha andra personer vistandes i hushållet.

EN LIVAKTIG SEDVÄNJA?

En annan fråga som ställdes var huruvida seden fortfarande förekommer. Det korta svaret är ja, men också att det har blivit mindre vanligt och mera ifrågasatt. Svar som: "Nä, nuförtiden gör man inte så" (20) är vanliga. De allra flesta menar att det minskat i omfattning eller har upphört, i alla fall i de sammanhang där de som svaret på frågelistan finns och verkar. "Detta var tidstypiskt för 30-40 år sedan. Att överhuvudtaget diskutera det nu är löjeväckande. Finns det verkligen inget annat att forska på?" (1907) Det finns mycket annat att forska på, men det är i alla fall inget utdött fenomen: "vanligt bland de barn jag känner i Stockholm." skriver en meddelare (19) och någon enstaka menar att det till och med blivit något vanligare idag (222). Men den generella bilden är alltså att det blivit ovanligare. Vad kan då detta bero på? Några som växt upp med det tar direkt avstånd och skulle inte vilja göra något liknande med sina barn och dess kompisar.

Tror det var vanligare förr. Nu är vi svenskar mer sociala och fattar (i större utsträckning) att det är en helt sjuk företeelse (1748).

Det känns så oerhört otrevligt och tyvärr svenskt. Tyvärr tror jag att det är en del av "svenskheten"; att man är lite tyst, sluten och "otrevlig". Inte varm, välkomnade, kom in, oavsett hur mycket mat man har. Den fattigaste familj i Indien bjuder sina gäster på mat. Det är liksom en fråga om artighet. Som svensk skäms jag över den del av svenskheten som är på det sättet (590).

Vanligare är dock att förklaringarna om varför de inte praktiserar samma sed i dag är att sättet att umgås och leka barn emellan har förändrats. Mer lek sker inomhus, den är mera planerad än vad den tidigare var och lekkamraterna bor inte alltid i samma kvarter. Dessutom är det betydligt enklare att kontakta det andra barnets föräldrar och höra sig för om det passar att barnet äter hos dem eller skall hem och äta.

Barn på 80-talet var mer självständiga än idag. Vi planerade våra "lekdejter" helt själva från 7 års ålder, jag sa "jag går till Anna och leker nu", mina föräldrar visste att Anna var min klasskompis men inte var hon bodde eller vilka föräldrarna var, medan jag som förälder idag är betydligt mer involverad i att tillsammans med barnens kompisars föräldrar styra upp lekdejter även under mellanstadieåldern (1825).

Mindre lekgrupper, och att besökande barn inte alltid bor i samma kvarter är andra förklaringar som anges. Det handlar även om att måltidsvanorna har förändrats:

Vanligare förr. Idag är "barnens behov" viktigare än "familjens behov", och det förekommer inte längre "fasta middagstider". Mina barn skulle inte kunna svara på frågan "när äter ni middag hemma hos er idag", men det visste jag alltid som barn (1825).

Måltider har fått en helt annan inramning. Min pappa, född 1957, gick på restaurang en enda gång i sin barndom. Det var när hans mamma fyllde 50. Idag gör familjer det hela tiden. Det tror jag har en stor inverkan på att man också bjuder gäster på mat hemmavid. Vi har blivit vana vid att äta tillsammans med andra, och planerar inte matinköpen till hushållet lika exakt som förr (859).

Att mattiderna blivit mindre strikta gör att frågan om när barnet skall äta hemma ställs och att föräldrarna inte bara utgår från att det skall äta vid "normal" middagstid. Bara genom att ställa denna fråga verbaliseras de tysta normer som ligger bakom. Vanan att äta tillsammans med andra borde rimligen också medföra att allt färre utgår från att andras barn inte tycker det är pinsamt eller obehagligt att äta "borta". I de fall där vanan lever kvar blir den också mera avvikande, eftersom möjligheten att ta reda på ifall det andra barnet skall äta snart finns. Men även om det verkar vara färre barn som sitter kvar på rummet idag, så menar vissa av meddelarna att den grundläggande mentaliteten bakom lever kvar:

Tror att det kan förekomma fortfarande då man ser samma snålhetstendenser i andra sammanhang tex att ha med sin egen alkohol till hemmafester eller swisha för middagen man blev "bjuden" på (441).

Liknande tendenser ser jag i etniskt svenska familjers nästan besatthet att ha knyten (min sambos). Man tar med sig eller så swishar man om någon tar på sig ansvaret att handla maten. När vi ger födelsedagspresenter är det en förutbestämd summa, alltid 500kr. Det är inte vad den man köper till kan tänkas vilja ha som primärt styr utan det är den förutbestämda summan. Om vi äter ute så betalar var och en för sig. Om man ber någon i familjen att köpa med sig något så swishar vi för det. Om någon bjuder på söndagsmiddag eller födelsedag så bjuder denne på maten. Det som är konstigast är hur jag bara blir en del av detta fast jag upplever mig som tvärt om i andra sammanhang (765).

Denna "besatthet" handlar då, precis som Swedengatefenomenet om viljan till självständighet, att aldrig hamna i skuld till eller bli beroende av någon annan, och därmed av respekt för andra inte heller låta dem hamna i skuld till en själv.

SWEDENGATE – EN INGÅNG TILL MÅLTIDSGEMENSKAPENS MÅNGA DIMENSIONER

Det började med en post på Reddit och blev ett forskningsuppslag som visat sig vara ett av det bästa case som jag stött på som måltidsforskare. Det är ett fenomen som har många bottenar. I denna slutdiskussion vill jag sammanfatta det som jag menar är mest intressant.

Det fanns och finns starka åsikter kring föräldrar som lät (eller låter) barn sitta kvar på rummet. De anses vara snåla, tycka illa om andra människor och vara oförmögna att

genomföra sociala måltider. I själva verket visade det sig att det i hög grad handlade om att värna familjemåltiden som institution. Det var just för att middagsmålet var så viktigt för att bygga, underhålla och manifesteras familjen som enhet som de regler som gällde för mellanmål, fika och efterrätt sattes ur spel. Att de berättelser som jag undersökt i tid sammanfaller med det som Orvar Löfgren och Jonas Frykman har beskrivits som familjebyggandets höjdpunkt i Sverige (Frykman & Löfgren 2022) är knappast någon tillfällighet.

I det förmodat asociala beteendet fanns också en hög grad av hänsyn. Att respektera den som slet med matlagningen i den andra familjen, inte sätta någon annan i skuld, eller klampa in på ett revir där man inte hade något att göra var mer eller mindre uttalade skäl för att inte mata andras ungar. Det var alltså knappast med avsikten att markera avstånd eller motvilja mot det lekande barnet som rumssittandet etablerades. Ändå var det, åtminstone för vissa, precis så som det uppfattades. Det visar på måltidens kommunikativa roll och på hur tyst denna kommunikation är. Etablerade måltidsmönster förklaras inte, det bara finns där. Därmed uppstår också missförstånd och konflikter kring måltiden.

Claude Lévi-Strauss (1969) menade att för att förstå vad och hur människor äter så räcker det inte att fråga vilka måltider som uppfattas som goda att äta, utan att, i alla fall som måltidsforskare, fråga sig hur de är bra att tänka med. Jag skulle vilja lägga till hur bra de är att tala med. Genom att säga till barn att det var dags att gå hem, eller att det kunde sitta kvar på rummet medan familjen åt, var avsikten att kommunicera vardagsmiddagens ställning som en familjeangelägenhet som ramade in familjens liv och vardag och satte gränser mellan det som var ens eget ansvar och vad som var andras privata sfär. Nu sades detta aldrig rakt ut, vilket ledde till ibland direkt obehagliga kulturkrockar. För den som aldrig haft andra regler kring gästfrihet för en vardagsmiddag med barn som inte ingår i familjen än de regler som gäller för andra måltider, personer och sammanhang, kunde sedvänjan uppfattas som snål, fientlig och avståndstagande.

Dock inte för alla. I samband med Swedengate blev jag uppringd av en man från Södertälje. Han hade sina rötter i ett annat land och tyckte att jag borde stått upp för denna svenska sedvänja på ett bättre sätt. Han tyckte själv att den var väldigt bra, eftersom han hade upplevt hur svårt det var att få barnen att ha respekt för den gemensamma måltiden i familjen. Här hade andra kulturer något att lära av svenskarna, menade han.

Med tanke på att olika regler gällde i olika familjer skulle man kunna tänka sig att det var föremål för diskussioner mellan föräldrarna och kanske också bland barnen. Det ges dock inga exempel alls på att detta skulle förekommit. En del gjorde si, andra

gjorde så, och det var inte mer med det. Frågan är om saker hade kunnat vara mycket annorlunda om den tysta överenskommelsen om hur främmande barn skulle behandlas hade verbaliserats?

För en måltidsforskare understryker Swedengate att måltider, och framför allt måltidsgemenskapen, är en viktig, men också svårorganiserad del av mänsklig gemenskap. Det är många saker som det måste tas hänsyn till, och många olika gemenskaper som det skall navigeras mellan. Det visar också hur viktigt det är att i samband med kulturkrockar anstränga sig för att försöka förklara och förstå innan man fördömer andra beteenden. Så enkelt det hade varit om vi istället för att bråka på Twitter hade kunnat mötas och tala om varför vi gör sånt vi bara gör och varför vi tycker det är vettigt eller inte.

REFERENSER

Tryckta källor och litteratur

- Berggren, Henrik, Trägårdh, Lars (2015). *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Kjærnes, Unni (ed.) 2001. *Eating Patterns. A day in the lives of Nordic peoples*. Report no. 7-2001. Oslo: SIFO.
- Frykman, Jonas, Löfgren, Orvar 2022. *Kärlek och kärnfamiljen folkhemmet. Längtan, lust och oro*.
- Gronow, Jukka, Holm, Lotte (Eds.) 2019. *Everyday Eating in Denmark, Finland, Norway and Sweden: A Comparative Study of Meal Patterns 1997–2012*. London: Bloomsbury Academic.
- Jönsson, Håkan, Michaud, Maxime, Neuman, Nicklas 2021. *What is commensality? A critical discussion of an expanding research field*. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(12), [6235].
- Lévi-Strauss, Claude 1969. *The raw and the cooked*. New York: Harper & Row.
- Mauss, Marcel 1972. *Gåvan*. Uppsala: Argos.
- Nilsson, Jenny, Nylund Skog, Susanne, Skott, Fredrik (red.) 2019, *Sånt vi bara gör*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Nordström, Ingrid 1988. *Till bords. Vardagsmoral och festprestige i det sydsvenska bondesamhället*. Stockholm: Carlssons.
- Valeri, Renée 1991. *Kom så tar vi en kopp! Svenskarna och deras kaffedrickande*. I: Frykman, J., Löfgren, O. (red). *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm: Natur och kultur.

Otryckta källor

- Folklivsarkivet i Lund, Lunds universitet. (2022). Svar på kortfrågelistan Swedengate - om att sitta på rummet när kompiserna åt middag

Mystiska erfarenheter – ett paraplybegrepp för upplevelser med många namn

Katarina Johansson

Som doktorand inom sociologi vid FSE, Fakulteten för samhällsvetenskaper och ekonomi vid Åbo Akademi i Finland, har jag haft glädjen att tvärvetenskapligt samarbeta med Folklivsarkivet vid Lunds universitet (Folklivsarkivet) och Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi (Cultura) för att samla in material till min doktorsavhandling *Mystiska erfarenheter och meningsskapande i samtiden*. Med bakgrund och många års yrkeserfarenhet inom hälsoområdet och senare fortsatta studier inom religionsvetenskap, religionshistoria och religionsbeteendevetenskap, framför allt religionssociologi, är det första gången som jag har använt mig av frågelista som metod och jag är mycket imponerad av det rika material som kan erhållas genom metoden. Totalt sett har drygt 100 frågelistsvar erhållits, innehållande berättelser om en mängd olika mystiska erfarenheter som har tolkats både inom och utanför det som vanligtvis förstås som religion, det vill säga organiserad eller institutionell religion.¹ Varmt tack till alla som har deltagit!

I skrivande stund är jag i analysfasen och har valt att i den här artikeln lyfta fram problematiken med vad man ska kalla den här typen av upplevelser och inte minst vilka termer som meddelarna använder sig av. Inledningsvis förtydligas så kallade emiska och etiska termer följt av avsnitt om meddelarnas användning av etiska respektive emiska termer. Därefter definieras begreppet mystiska erfarenheter följt av avsnitt med empiriskt stöd för denna arbetsdefinition samt en kort avslutande sammanfattning.

INTRODUKTION EMISKA OCH ETISKA TERMER

I olika projekt och genom analyser, diskussioner och reflektioner har jag under åtskilliga år arbetat med att försöka finna ett lämpligt, övergripande och inkluderande paraplybegrepp för den här typen av upplevelser som exempelvis har kallats religiösa, andliga, paranormala, extraordinära eller oförklarliga. Tidigare studier har visat att traditionella termer såsom religiösa och andliga upplevelser inte är de mest lämpliga att använda empiriskt i en nordisk kontext, vilket kan relatera till samtida religiösa, kulturella och samhälleliga förändringar. Ett begrepp för att belysa vad det är man som forskare försöker fånga in är dock oundvikligt.

Bland annat sociologerna Anthony Giddens (1984) och Patrik Aspers (2011) använder begrepp som första och andra ordningens konstruktioner eller vad som kan kallas

emiskt respektive etiskt. Första ordningens konstruktioner, och första ordningens termer, innefattar forskningsdeltagarnas tolkningar och vad människor i allmänhet kan kalla sina erfarenheter (emiskt). Med andra ordningens konstruktioner, och andra ordningens termer, menas å andra sidan forskarnas användning av begrepp, kategorisering och tolkning (etiskt) i relation till teorier och syftet med forskningsprojektet (Aspers 2011: 46-49). Giddens använder också begreppet dubbel hermeneutik, det vill säga en "dubbel" tolkningsprocess som involverar två meningsskapande processer; dels den mening som människor konstruerar i sin vardag, dels den mening och det metaspråk som forskare konstruerar. Vidare sker vid tillämpning av forskning en konstant "glidning" mellan dessa två konstruktioner (Giddens 1984: 284, 374).

Begrepp är med andra ord inte bara teoretiska utan kan vid forskning ha empiriska, metodologiska och etiska aspekter.² Människor behöver helt enkelt förstå vad det är som forskare frågar efter och vill studera. Det behöver också vara en term som samtida människor kan relatera till och att försöka undvika termer och formuleringar som kan uppfattas hotfulla, ifrågasättande eller dömande, vilket också handlar om att skapa tillit och förutsättningar för att människor ska vilja dela med sig av sina berättelser och erfarenheter. De begrepp som forskare väljer att använda berör även frågor om hur vetenskapen kan göras mer öppen och möjlig att förstå utanför specifika discipliner och kompetensområden.

I det här forskningsprojektet har jag valt att använda paraplybegreppet mystiska erfarenheter som arbetsdefinition, men först belyses meddelarnas användning av olika etiska respektive emiska termer.

MEDDELARNAS ANVÄNDNING AV ETISKA TERMER

För att förtydliga vad det är för upplevelser och händelser som efterfrågas i forskningsprojektet nämndes vid uppropet och inledningsvis i webbenkäten några flera begrepp:

Din tolkning av mystiska händelser och upplevelser

Har du varit med om mystiska händelser eller upplevelser och vill dela din berättelse? Det kan vara en eller flera, mindre eller större mer livsavgörande upplevelser, positiva och negativa. Dessa upplevelser kan tolkas på många olika sätt och kan till exempel kallas paranormala, andliga, religiösa, existentiella, extraordinära, övernaturliga eller oförklarliga.

Att forskarens språk och val av termer gör något med människor och kan påverka de svar som erhålls, eller inte erhålls, är ofrånkomligt. I vilken grad detta sker kan naturligtvis vara svårt att avgöra men analysen av meddelarnas användning av de etiska termer som använts i uppropet visar att övernaturligt i någon form har använts flest gånger, följt av mystiska och oförklarliga (se tabell 1). Begreppen paranormala och andliga har använts betydligt färre gånger, extraordinära har endast använts ett par gånger och

religiösa en gång. Vidare har ingen meddelare använt begreppet existentiella, vilket kan tolkas som att det är ett mer etiskt och smalare begrepp (se Thurfjell 2020), i alla fall i det här fallet. Andra etiska termer som använts några få gånger och som inte använts i webbenkäten är mystiska och speciella.

Tabell 1: Meddelarnas användning av etiska termer

Övernaturliga (50)
Mystiska (42)
Oförklarliga (33)
Paranormala (12)
Andliga (12)
Mystiska (4)
Speciella (3)
Extraordinära (2)
Religiösa (1)
Existentiella (0)

Tabelltext: Meddelarnas användning av etiska termer i fallande ordning (antalet gånger som termen totalt har använts inom parentes).

Detta belyser att forskningsdeltagarnas och forskarens användning av begrepp kan vara överlappande och sammanfalla, vilket bland annat kan bero på socialisation i den samhällskontext som man lever i och påverkan av forskares val av begrepp. I det här forskningsprojektet har meddelarna också använt en mängd andra etiska termer (se Meddelarnas användning av etiska termer), vilket kan tolkas som att forskarens makt och inflytande har varit mindre. En och samma meddelare kan vidare använda flera olika termer som också kan bidra till att forma berättelsen. Hur man benämner och beskriver sina erfarenheter kan med andra ord vara en del av tolkningen och meningsskapandet.

Utifrån resultatet (se tabell 1) kan man dra slutsatsen att termerna övernaturligt eller oförklarligt, som också relaterar till vad som kan kallas en "naturvetenskaplig konsensus på verkligheten" (Tegmark 2014), också skulle ha kunnat användas som paraplybegrepp i forskningsprojektet. Termerna andliga och religiösa skulle kunna ha fungerat sämre, vilket också överensstämmer med tidigare forskning. Religiösa upplevelser används bara en gång, även om några meddelare självidentifierar sig som kristna, och då för att beskriva vad hen inte tycker att upplevelserna kan beskrivas som, det vill säga varken religiösa eller andliga. Detta skulle inte minst kunna förklaras med sekulariseringsnarrativet och att allt färre människor i en samtida nordisk kontext vill förknippas med institutionell religion samt att språket i de nordiska länderna har avkristnats, vilket

Foto: Katarina Johansson

exempelvis Thurfjell (2020) framhåller. Det innebär dock inte att människor inte längre har den här typen av upplevelser och att de kan ha signifikant betydelse för människor. Språket har också förändrats markant relaterat till nordisk folketro såsom att det har blivit betydligt mindre nyanserat jämfört med alla olika begrepp och beskrivningar, samt lokala varianter på dessa, som användes förr, exempelvis för olika väsen och gastar. Å andra sidan har det konstruerats nya termer såsom nära döden- upplevelser (NDU), ut ur kroppen-upplevelser (UKU) och oidentifierade flytande föremål (UFO) som kan hjälpa människor att beskriva och förstå sina upplevelser.

Endast några få meddelare har kommenterat och uttryckt ambivalens eller motvilja att själva använda begreppet mystiska erfarenheter. Det handlar då framför allt om att de anser att upplevelserna inte är mystiska utan naturliga för dem. Å andra sidan finns det meddelare som kallar det mystiskt även om de explicit berättar att de tycker att det är naturligt, vilket skulle kunna tolkas som att forskarens begrepp kan ha påverkat meddelaren eller också har hen inte reflekterat över det eller inte tycker att det spelar så stor roll vad man kallar det.

Andra etiska aspekter är att försöka undvika termer och formuleringar som kan uppfattas hotande, ifrågasättande eller fördömande (se exempelvis Castro 2009: 32-34), vilket också är en fråga om att skapa förutsättningar för tillit och att människor vill dela sina erfarenheter. Det förefaller som att detta har fungerat i det här forskningsprojektet, inte minst med tanke på alla erhållna svar, öppenheten och det rika innehållet i berättelserna. Sammanfattningsvis kan begreppet mystiska erfarenheter uppfattas som mindre hotfullt och motsägelsefullt i förhållande till en "naturvetenskaplig konsensus syn på verkligheten". Det kan med andra ord vara "både och".

I nästa avsnitt belyses en mängd andra emiska termer som meddelarna har använt sig av.

MEDDELARNAS ANVÄNDNING AV EMISKA TERMER

Analysen av berättelserna visar att meddelarna också använder en mängd andra termer och ordval (se tabell 2) för den här typen av upplevelse eller område. Det allra vanligaste är dock att bara använda någon form av ordet upplevelse, vilket kan tolkas som ett sätt att "komma runt" det här med begrepp och vad man ska kalla det. Sammanhanget eller kontexten är också redan given i webbenkäten, vilket kan göra att man kanske inte upplever att man behöver säga mer än så. Meddelarna kan vidare sätta de termer, både etiska och emiska, som de valt att använda inom citationstecken, vilket kan tolkas som att de också finner det svårt att hitta lämpliga begrepp.

Tabell 2: Emiska termer för denna typ av upplevelser

Det annorlunda	Overkliga händelser
Djupa insikter	Poltergeistfenomen
Dödenupplevelser (2)	Saker som inte syns men som känns
Egendomligheter (2)	Sammanträffande (2)
Esoteriska händelser	Skumt (3)
Fenomen	Spännande upplevelser
Händelser som inte är logiskt förklarbara	Spökupplevelser/spökerier (5)
Ingivelse	Starka känslor
Intermezzot	Starka upplevelser
Intressant upplevelse	Supernaturliga upplevelser
Konstigt/konstiga saker/samband (9)	Svårgripbart
Livets anomalier	Säregna möten
Lönnsinnlig	Till synes slumpmässiga händelser
Magisk sak	Tonårsupplevelser
Meditativa upplevelser	Udda händelser/upplevelser (2)
Märkliga händelser/saker/fenomen (4)	Underligt/underliga saker (7)
Naturliga mänskliga erfarenheter	Unik händelse
Naturligt (2)	Uppenbarelse (2)
Omvändelse	Utomsinnliga upplevelser (2)
Onormala upplevelser	Utöver det vanliga
Osannolika händelser	Vidskepligt (2)
Osannolika tillfälligheter	Äkta fenomen
Otroliga upplevelser	Överflödiga upplevelser
Otypiska iakttagelser/upplevelser (2)	Översinnliga upplevelser

Tabelltext: Emiska termer som meddelarna har använt för den här typen av upplevelser eller område listat i bokstavsordning. Har termen använts i någon form eller på något sätt mer än en gång står antalet gånger som termen använts av samma eller en annan meddelare inom parentes.

Vidare används ordet "inte" frekvent för att beskriva vad det inte är, till exempel att upplevelsen inte är konstig. Detta visar också att det kan vara svårt att sätta ord på dessa upplevelser och att det kan vara lättare att beskriva vad det inte är. Detta kan relatera till två huvudgrenar inom institutionell mystik, så kallad apofatisk och katafatisk teologi; apofatisk eller negativ teologi i bemärkelsen att det transcendenta inte kan beskrivas med ord och katafatisk eller bejakande teologi avseende att uttala sig om det transcendentia i positiva språkliga termer (Geels och Wikström 2017: 226-227).

I nästkommande avsnitt beskrivs begreppet mystiska erfarenhet samt empiri som ger stöd för denna arbetsdefinition.

DEFINITION AV BEGREPPET MYSTISKA ERFARENHETER

I det här forskningsprojektet valdes slutligen filosofens och psykologens William James (1902) begrepp *mystical experiences* som arbetsdefinition, fast med en uppdaterad förståelse och användning. Inte minst i en nordisk kontext har forskare inom religionsvetenskap betraktat och mer eller mindre förbehållit begreppet mystikupplevelser (som är en vanlig översättning) till institutionell religion eller mysticism som en gren inom dessa. James begrepp och definition är dock inte exklusivt för traditionella religiösa upplevelser utan kan inkludera olika typer av upplevelser av det här slaget som kan ha tolkats både inom och utanför organiserad eller institutionell religion. Ett paraplybegrepp behöver med andra ord vara brett för att kunna inkludera olika upplevelser och tolkningar och kan liknas vid filosofen Ludwig Wittgensteins (1953/2021) idé om familjelikheter. Wittgensteins liknelse är att alla spel (i detta fall en viss typ av upplevelser) tillhör en familj med olika medlemmar och att vissa medlemmar kan ha vissa likheter med vissa medlemmar men mindre med andra. Därmed inte sagt att paraplybegreppet ska ersätta andra mer specifika eller smalare begrepp eller att andra begrepp kan vara lämpliga eller fungera i andra sammanhang beroende på forskningsprojektets syfte och målgrupp.

Vidare var James, som var en av pionjärerna inom forskningsfältet, inte alls begränsad till institutionell religion utan intresserad av individuell religiositet och olika individers mystiska erfarenheter av olika slag, framför allt dess "frukt", det vill säga vilka konsekvenser dessa upplevelser kan ha i människors liv. James studerade även mystiska erfarenheter inom den samtida spiritualiteten i slutet på 1800-talet och början på 1900-talet, bland annat telepati, andekontakt och medium vid seanser som var populärt på den tiden, inte minst bland det övre skiktet i samhället. James var också en av stiftarna till det amerikanska sällskapet The Society for Psychical Research (SPR) som grundades 1885 som en gren av det brittiska sällskapet vid Cambridge University (Kripal 2010: 8; se även Tidelius 2020: 218; 223).

Enligt James definition är mystiska erfarenheter ofta känslomässigt starka av individen upplevda erfarenheter som kännetecknas av att de är 1) ousägliga (*ineffability*), det vill säga så känslomässiga och utöver all dagliga mänskliga erfarenheter och den "taget för givna verkligheten" att det verbala språket sällan räcker till. För att förtydliga kan detta delas in i a) att upplevelsen per se, inte nödvändigtvis berättelser om dem, kan vara svåra att sätta ord på, förstå eller förklara b) att erfarenheterna vanligtvis är emotionellt starka c) utöver vardagliga taget för givna mänskliga erfarenheter som att äta, dricka och sova. Dessa erfarenheter har vanligtvis också 2) noetiska kvalitéer eller egenskaper (*noetic quality*) i bemärkelsen att de kan ge en slags intuitiv insikt samt är

3) övergående eller kortvariga (*transiency*) och 4) passiva (*passivity*) avseende en känsla av passivitet eller ett mottagande under själva händelsen (James 1902: 379-382). Passiviteten innebär dock inte att man på olika sätt viljemässigt kan försöka framkalla en mystisk upplevelse eller ett tillstånd utöver det vanliga, utan avser en passivitet eller ett mottagande utanför ens viljekontroll när upplevelsen slagit in.

Nedanstående avsnitt belyser analysen av resultatet avseende denna arbetsdefinition.

MYSTISKA ERFARENHETER ÄR OUTSÄGLIGA

Det första karaktärsdraget att mystiska erfarenheter kännetecknas av att vara outsägliga (*ineffability*) överensstämmer generellt med det empiriska materialet som enligt analysen visar att det kan vara svårt att verbalisera den här typen av upplevelser av olika skäl. Det kan till exempel bero på att de är känslomässigt starka, att de går bortom det verbala språket, att de upplevs för privata, att man inte vill att de ska förminska eller riskera att inte bli förstådd, förlöjligas eller betraktas som avvikande. I en samtida nordisk samhällskontext finns generellt heller inte någon kollektiv delad tolkningsram, en kollektiv förståelse, ett taget för givet språk eller begrepp för den här typen av upplevelser, vilket ytterligare kan försvåra verbaliserandet av den här typen av upplevelser. Att mystiska erfarenheter således också kan vara outsägliga i förhållande till samhällskontexten betyder dock inte att meddelarna själva förminskar sina upplevelser, tvärtom, är de vanligtvis meningsfulla och har signifikant betydelse. Alla berättelser vittnar att meddelarna trots allt kan berätta om sina erfarenheter även om det känslomässiga per se kan vara svårt att sätta ord på eller mer eller mindre utelämnas i berättelsen. Här följer några belysande citat på att mystiska erfarenheter kan vara outsägliga även om meddelarna försöker sätta ord på känslan:

Det är svårt att förklara känslan men det kändes som att någon pumpade in luft i mina lungor utan att jag själv hjälpte till och bröstkorgen hävdes och jag kunde efteråt ta djupa andetag (KIVÅ M6268:8).

Jag pratar inte om det ofta med andra, för det känns väldigt privat på något sätt. Det är nåt som lever inom mig (Svars-ID 648).

Det är inte något man direkt pratar om i vårt svenska samhälle. Om jag skulle berätta om det så skulle det mest låta som att jag haft en fin dag inte den innerligheten som upplevs där ute i skogen långt i från andra (Svars-ID 1165).

Analysen visar att mystiska erfarenheter vanligtvis är förknippade med en mängd olika känslor som av meddelarna kan beskrivas och tolkas som både positiva och negativa och många gånger är det för en och samma meddelare en blandning av flera olika känslor. Det stämmer också överens med bland annat James (1902: 27-28) argumentation om att det inte finns några specifika religiösa känslor *sui generis*, det vill säga av sitt eget slag, utan att det handlar om vanliga känslor i människors "ordinarie

känsloregister". De känslor som är mest förekommande bland meddelarna är en känsla av förvåning, glädje, meningsfullhet, spänning, tacksamhet, samhörighet, förundran, lugn och klarhet samt rädsla, obehag och en känsla av att det är "konstigt" eller märkligt. Situationer med en blandning av känslor kan exempelvis vara att i sorgen vid ett dödsfall uppleva en känsla av lättnad, tröst och hopp efter att ha upplevt en känsla av närvaro eller kommunikation med den avlidna personen i fråga. Det kan också vara en känsla av sorg för att upplevelsen är kortvarig och övergående och att man inte alltid befinner sig i ett som vid upplevelsen "upplyftande" och transcendent medvetandetillstånd. Känslor är också kroppsligt förankrade, en känsla av lycka, lugn eller rädsla kan exempelvis kännas i kroppen och vara en stor del av meningsskapandet.

Analysen bekräftar teologen, religionsvetaren och filosofen Rudolf Ottos (1923/1958) klassiska uttryck *mysterium tremendum et fascinans*, det vill säga att det kan vara både skrämmande och fascinerande vid själva upplevelsen och mötet med "det andra". I samtiden kan upplevelser som dessa inte bara ge upphov till rädsla för att de är utöver de taget för givna mänskliga erfarenheterna utan också för att bli betraktad som naiv, vidskeplig eller flummig eller för att vara avvikande och stigmatiseras för att de inte faller inom ramen för sekulära och sociala normer. Trots detta tolkar de flesta meddelare sammantaget och i efterhand sina mystiska erfarenheter som övervägande positiva.

MYSTISKA ERFARENHETER HAR NOETISKA KVALITÉER

Det andra karaktärsdraget i James definition är att den här typen av erfarenheter kan ha noetiska kvalitéer eller egenskaper (*noetic quality*). Enligt analysen innehåller majoriteten av berättelserna någon form av intuitiv insikt, vetskap eller visshet, en subjektiv säkerhet om hur "saker och ting är" eller ett plötsligt "aha" i direkt anslutning till upplevelsen eller händelsen eller senare relaterat till den. Insikten bibehålls vanligtvis men kan ibland ifrågasättas senare när det kritiska och analyserade sinnet sätter in även om det kändes "sant" vid själva upplevelsen.

En avgörande insikt eller vändpunkt kan exempelvis vara att den mystiska erfarenheten har lett till att meddelarens livssituation har fått en annan betydelse eller att synen på livet har förändrats. Hen kan exempelvis ha fått en insikt om hur "allt hänger ihop" eller fungerar, blivit mer övertygad att det finns "något mer" och "större" eller mer öppen för mystiska och oförklarliga fenomen efter upplevelsen. Här följer några belysande citat på detta:

Den här "uppenbarelsen" har betytt mycket för mig, för min förmåga att stå ut med de umbäranden som livet för med sig. Jag kan fortfarande hämta styrka ur minnet. Och känner kopplingen mellan min livskraft och en större andlig kraft, gud (Svars-ID 51).

Senare inser jag att denna röst kom från samtal med mig själv. Hjälpste dock att bli omruskad och inse att

ska det bli något gjort får jag göra det själv! Det kommer ingen ängel eller Gud och rycker tag i mig. Det är inte den gudomlighet jag tror på. Vad gäller den de djupa insikterna om det andliga i oss, i alltet och mellan oss har det betydtt och betyder mycket för mig (Svars-ID 194).

När kistan sänks ner i jorden "ser" och känner jag hur själen istället åker upp och ur kroppen. Ner sänks bara mormors kropp. Jag slutar direkt att gråta. Jag blir lugn och minns att jag tänker och känner; jaha, är det så det fungerar? Själen lever vidare och kroppen begravs (Svars-ID 288).

MYSTISKA ERFARENHETER ÄR KORTVARIGA

Det tredje karaktärsdraget i definitionen av mystiska erfarenheter är att de är övergående eller kortvariga (*transiency*). I stort sett alla mystiska upplevelser i materialet är övergående och kortvariga när de sker, oavsett om det rör sig om enstaka mystiska upplevelser eller om meddelaren har mystiska erfarenheter frekvent. Några meddelare har explicit berättat att upplevelsen eller händelsen pågått i några sekunder eller minuter men vanligtvis framgår det implicit. Det kan vara kortvariga upplevelser och händelser som exempelvis har tolkats som närvaro av döda anhöriga, räddning i en krissituation, änglavakt, UFO, spöke, enhetsupplevelse eller ut ur kroppen-upplevelse. Här följer några exempel på att mystiska erfarenheter är kortvariga:

Det hände mitt på natten då jag vaknade av att en kylig vind eller fläkt svepte över mitt ansikte. Jag blev ganska rädd och sa högt något som att gå bort. I nästa ögonblick ser jag skepnaden av min [avlidna] sambo och vän stå vid sängkanten. Hela ansiktet var som en sol och han var sommarklädd i kortärmad skjorta. Några sekunder gick och sen upplöstes skepnaden, bit för bit (KIVÅM6268:23).

Det bankade på ytterdörren och barnen rusade mot ytterdörren i vanlig ordning. När det inte var någon där kikade vi alla ut genom flera olika fönster (både på över och nedervåningen) för att se om vi missat "besökaren" men det var tomt. Inte ett spår i snön (Svars-ID 914).

MYSTISKA ERFARENHETER ÄR PASSIVA

Det fjärde karaktärsdraget i definitionen av mystiska erfarenheter är att de är passiva (*passivity*) avseende en känsla av passivitet eller ett mottagande under själva upplevelsen eller händelsen. Analysen av berättelserna bekräftar känslan av passivitet vid den här typen av upplevelser och ofta sammanfaller passivitet med karaktärsdraget kortvarig i form av ett kort och "plötsligt" mottagande när upplevelsen slår in. Det passiva mottagandet kan också relatera till den noetiska kvalitén, vilket nedanstående citat från en meddelare belyser:

Jag tror att föreställningen om att kunna iakttaga utan hjälp av de kända sinnen är så främmande att man, ibland omedvetet, hittar på andra uttryck, baserade på syn, hörsel etc. Ofta kan man läsa eller höra uttalanden som: jag hörde Guds röst, jag såg liksom ett ljussken, det var något som viskade i mitt inre eller det kom som en vindfläkt. Jag tror att sådant kan vara omskrivningar för ett mottagande, som egentligen sker utan hjälp av de fem sinnesorganen (KIVÅ M6268:33).

Analysen av berättelserna visar att meddelaren exempelvis kan ligga passiv i sängen, vara vaken, mellan medvetandetilstånd eller drömma när det plötsligt som ett passivt mottagande sker:

... på fotbollsträning. Jag satt vid sidan av planen, det var sol och klarblå himmel. Jag vilade, låg ner på magen och min blick fokuserade på gräset och ett grässtrå som var lite längre än de andra som reste sig mot horisonten. När blick föll i punkten där horisont och strået möttes, hände något i mig. Plötsligt som från ingenstans öppnade sig något annat. Det är svårt att beskriva det med ord (Svars-ID 1509).

... när jag öppnade upp Facebook dök hans profil upp som vänförslag (hade inte honom tillagd tidigare) samtidigt som jag kände den välbekanta rysningen längs med ryggraden och att nackhåren reste sig. Jag förstod att det var hans sätt att säga adjö och meddela att han går vidare (Svars-ID 1691).

Mottagandet kan även ske vid olika praktiker eller under andra aktiviteter, till exempel vid promenader, träning, till eller från eller på arbetet, exempelvis:

Det är ju ett ganska intensivt spel [en bollsport] i ett rätt litet utrymme och när man spelar fokuserar man helt på spelet och tänker inte på något annat. Plötsligt mitt i spelet avbröt jag mig, för pappa var där. (KIVÅ M6268:25).

Det empiriska materialet i forskningsprojektet belägger således att mystiska erfarenheter enligt James definition substantiellt kan kännetecknas av att vara 1) utsägliga 2) ha noetisk kvalitet samt vara 3) övergående och 4) passiva. Alla fyra karaktärsdragen behöver dock inte nödvändigtvis vara uppfyllda vid varje enskild mystisk upplevelse och de kan variera i grad (se James 1902: 382). I berättelserna har vanligtvis en mystisk upplevelse eller händelse minst tre av dessa karaktärsdrag, som inte sällan överlappar varandra och involverar känslor och kroppen, vilket även belyser betydelsen av att använda dessa egenskaper tillsammans i en kombination. I stort alla mystiska erfarenheter är utsägliga på ett eller annat sätt samt kortvariga och passiva medan något färre men majoriteten av fallen har noetisk kvalitet. Det noetiska karaktärsdraget kan även förstås funktionellt för att det kan ge en form av insikt, vetskap eller kunskap beroende på vad man epistemologiskt menar att kunskap är. Värderingen av mystiska erfarenheter som något positivt eller negativt har vidare ingen betydelse när det gäller definitionen av mystiska erfarenheter.

Nedanstående berättelse belyser avslutningsvis i sitt sammanhang hur de fyra kännetecknen av mystiska erfarenheter kan fungera tillsammans i en kombination, delvis vara överlappande och beröra känslor av olika slag. Upplevelsen i berättelsen är utsäglig, känslomässigt stark och utöver all dagliga mänskliga erfarenheter och den taget för givna verkligheten, men informanten försöker beskriva det som ett starkt ljus, "som helljuset från en bil". Upplevelsen sker plötsligt i form av ett kortvarigt och passivt mottagande och lika snabbt och plötsligt försvinner informantens ångest och hen känner sig lugn och trygg. Hen har en blandning av känslor och känner sig både lugn och förundrad. Maken har inte sett det ljussken som hen upplevde sig se och hur kunde ångesten försvinna "som i ett trolldrag"? Hen upplever en stark känsla av närvaro av den just avlidna modern och slås av en insikt och noetisk visshet att det är modern som får ångesten att försvinna med hälsningen – "jag är hos dig":

... satt jag i bilen med min man på väg hem från sjukhuset. Vi hade precis tagit farväl av min döda mamma. Jag hade en stark ångest som ökade i styrka ju närmare hem vi kom. Ca 2 km från vårt hem, upplevde jag ett starkt ljussken bakom oss, som helljuset från en bil. Det varade i ca 3-4 sekunder. I samma stund som det försvann, blev jag alldeles lugn och trygg. All ångest försvann som i ett trolldrag. Jag frågade min man; var tog bilen vägen med helljuset bakom oss? Han hade inte sett något ljussken och jag förstod att det aldrig varit någon bil bakom oss. Hur kunde min ångest bara försvinna så? Och vad var det för ljussken bara jag såg? Jag kände en stark närvaro av min mamma. Min summering av upplevelsen var det var min mamma som fick ångesten att försvinna. En hälsning som sa; jag är hos dig (Svars-ID 280).

SAMMANFATTNING

Sammanfattningsvis kan det vara problematiskt för både forskare och meddelare att finna ett lämpligt begrepp för den typen av inte sällan överlappande upplevelser och händelser som kan ha många olika namn och som inte passar in i någon tydligt definierad och kollektivt delad kategori eller "behändig liten låda". Detta till trots förefaller James begrepp mystiska erfarenheter med en uppdaterad och inkluderande förståelse relaterad till religiös, kulturell och samhällelig förändring ha fungerat som ett paraplybegrepp i det här forskningsprojektet, både på en etisk, tvärvetenskaplig och emisk nivå utan att te sig kränka meddelarna eller bryta mot deras tolkningar och meningsskapande. Fler studier behövs dock för att belägga begreppets funktionalitet.

NOTER

1. I forskningsprojektet ingår 71 frågelistsvar från meddelare boende i Sverige och 31 frågelistsvar från meddelare boende i Finland. Meddelarna är i olika åldrar och enligt självidentifiering är könsfördelningen 79 procent kvinnor, 19 procent män och 2 procent svarsalternativet "annat/inget svar".
2. För att förtydliga handlar etiska aspekter om etik vid forskning och gentemot deltagare i forskningsprojekt medan etiska termer avser begrepp som forskare använder.

REFERENSER

Tryckta källor och litteratur

- Aspers, Patrik 2011: *Etnografiska metoder, 2 upplagan*. Malmö: Liber.
- Castor, Madeleine 2009: *Talking of Transcendence: A Discursive Exploration into How People Make Sense of Their Extraordinary Experiences*. York: University of York.
- Geels, Anton och Wikström, Owe (red.) 2017: *Den religiösa människan. En introduktion till religionspsykologin*, 4 upplagan. Stockholm: Natur & Kultur
- Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- James, William 1902: *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature. Being the Gifford Lectures on Natural Religion delivered at Edinburgh in 1901-1902*. New York: Longmans, Green, and Co.
- Kripal, Jeffrey, J. 2010: *Authors of the Impossible. The Paranormal and the Sacred*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Otto, Rudolf 1923/1958: *The Idea of the Holy. An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*. London: Oxford University Press.
- Tegmark, Max 2014: *Vårt matematiska universum. Mitt sökande efter den yttersta verkligheten*. Stockholm: Volante.
- Thurfjell, David 2020: *Granskogsfolk. Hur naturen blev svenskarnas religion*. Stockholm: Norstedts.
- Tidelius, Cristoffer 2020: *The paranormal. Conceptualization in previous research*. Scripta Instituti Donneriani Aboensis, 29:1, s. 216-238.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/2021: *Filosofiska undersökningar*. Stockholm: Thales.

• Otryckta källor

- Folkklivsarkivet i Lund, Lunds universitet. (2021). Svar på frågelistan LUF 261 Din tolkning av mystiska händelser och upplevelser.
- Traditionsvetenskapliga arkivet Cultura, Åbo Akademi. (2021). Svar på frågelistan Mystiska upplevelser, KIVÅ M6268:1-35.

På spåret

Frågelistan LUF 263 Tåg och järnvägar

Charlotte Hagström

Frågelistor kan komma till av många anledningar. Ibland är det en forskare som söker material till ett pågående projekt, ibland en doktorand som behöver underlag till sin avhandling. Andra gånger är det en händelse eller företeelse som ska dokumenteras, en lucka som upptäckts i samlingarna eller ett jubileum som framstår som intressant att uppmärksamma. Men utgångspunkten för frågelistan LUF 263 *Tåg och järnvägar*, som under vintern 2021–2022 sändes ut via Folklivsarkivet, är delvis något annorlunda.

Bakgrunden till att det blev en lista om detta är mitt intresse för såväl järnvägshistoria som för tågresande i nutiden. Det har följt mig under större delen av livet men är inte något jag har ägnat mig åt som forskare. Men efter att under några år ha arbetat med ett projekt om cykling och haft kontakt med forskare som på olika sätt arbetar med transporthistoria, hade jag kommit fram till att det var dags. Tåg och järnvägar skulle bli ämnet för mitt nya forskningsprojekt. Nästa steg var att ringa in och precisera vad projektet skulle handla om för att därefter börja arbetet med att formulera en forskningsansökan. Efter sommaren, då jag som vanligt åkt en hel del tåg, besökt järnvägsmuseer och fotograferat stationshus, befann jag mig i den del av processen då precis allt som rörde ämnet kändes intressant: spårvidder och biljettpriser, loktyper och tågluffning, bistrovagnar och dagligt pendlande, tidtabeller och dressincykling, stationsbyggnader och förseningar. För att komma vidare behövdes en inriktning, avgränsning och struktur. Det kunde en frågelistas svar på den hjälpa till med.

Efter en hel del funderande och diskuterande med kollegor kring vilka teman och frågor som skulle inkluderas blev frågelistan klar. Listan bestod av sex delar: *Tågminnen*, *Åka tåg förr och nu*, *Tågsemester*, *Tåg och järnvägar som hobby*, *Resvanor* samt *Pendling*. Den sändes ut till Folklivsarkivets fasta meddelarnät i oktober 2021 och publicerades även på arkivets webbsida där den kunde besvaras digitalt. När den möjligheten stängdes i mars 2022 hade sammanlagt 108 svar inkommit. De som besvarade den bestod alltså både av personer som brukar besvara frågelistor, och som är vana vid genren oavsett ämne, och av personer som kanske aldrig gjort det tidigare men som ville dela med sig av sina tankar kring tågresor och järnvägar.

BERÄTTELSER OCH MINNEN

Under *Tågminnen* ombads den som svarade att berätta om några särskilda tågminnen, gärna både ett positivt och ett negativt. Det är en intressant läsning som innehåller berättelser om allt från tåggluffning i Europa och tåghaverier med lång väntan på ersättningstrafik, till högljuda öldrickande resenärer och en resa med ett museitåg där fotbollslegenden Gunnar Gren var konduktör. En person beskriver en kreativ lösning på hur hon som student löste tvättfrågan: "När jag läste i Lund satte jag min smutstvätt på Stockholmståget [...]. Meddelade min mamma i vilken vagn väskan stod – och hon tog väskan, tvättade tvätten och la ner lite matvaror och godis och satte väskan på tåget till Lund – och där klev jag på och hämtade min väska!". Flera har haft släktingar som arbetat vid järnvägen och en person, vars pappa var stins, avslutar med kommentaren: "När jag nu tänker tillbaka på min uppväxt som 'järnvägsbarn' inser jag att det har präglat mitt liv på olika sätt och gett mig både vidgade vyer och reslust".

Nästa tema var *Åka tåg förr och nu*. Vad "förr" innebär beror förstås på hur gammal den som berättar är. De äldre minns en tid med ånglok och med stopp på stationer som nu sedan länge är nedlagda. Några har minnen av tiden kring andra världskriget. En berättar hur han och hans bror tittade på det så kallade tysktåget, som transporterade soldater mellan Norge och Tyskland och varje kväll stannade på stationen: "Jag såg med förundran på soldater som rökte cigaretter och hade bandage på huvudet". Flera kommenterar maten och restaurangvagnarna med vita dukar och bordsservering även om erfarenheterna är olika. "Det fanns flera rätter att välja på och jag fick välja precis vad jag ville" skriver en medan en annan inte har något minne av att hon någonsin besökte den: "Det kostade ju pengar och vi hade mat och dryck med oss om resan var lång". När det gäller personalen poängterar någon att tågvårdarna är mycket trevligare idag medan en annan tycker tvärtom och menar att mest hjälp får man av medresenärerna.

Därefter följde temat *Tågsemester*. Det innefattar berättelser om såväl korta utflykter i närområdet som månadslånga resor till fjärran länder. En har tagit med cykeln på Öresundståget till Kalmar för vidare resa med färja till Öland och cykelsemester runt Alvaret, en annan köper varje sommar Skånetrafikens sommarbiljett som ger två månaders obegränsade resor Skåne. En tredje bifogar en drygt 150 sidor lång reseskildring av de många tågresor han gjort över hela världen. Han har åkt tåg på samtliga kontinenter där det finns järnväg och besökt såväl hektiska storstäder som avlägset belägna platser. Några har åkt Inlandsbanan, Orientexpressen eller andra kända tåg och sträckor. Andra har åkt med museitåg, cyklat dressin eller besökt platser med järnvägsanknytning. Det bästa är Järnvägsmuseet i Ängelholm, skriver en person och berättar att både "barnbarnen 9 och 8 år och vi gamlingar 74 och 73 år älskar detta museum" och allt som finns att göra där.

Temat efter det var *Tåg och järnvägar som hobby*. Flera berättar om släktingar och vänner med tågintresse och hur detta på olika sätt inneburit att de själva tagit del av det. En besökte med vuxna barn och familj Hamburg där de "tillbringade en hel dag på Miniatur Wunderland, världens största modelljärnväg" medan en annan gjorde en minnesvärd resa till USA med en "kompis som är tågnörd". En tredje minns en klasskamrat från folkskolan som så ofta var på stationen att han kallades Stationskatten: "Man kunde ofta se honom på stationen där han skrev upp numren på alla tåg som passerade". Några har själva också järnvägar och tåg som hobby. "Märklins katalog var min bibel under några år. Drömmen var det stora loket Krokodilen" berättar en. En man, som sedan barndomen haft intresse för tåg, utbildade sig till lokförare för att på fritiden köra rälsbuss på en smalspårig museijärnväg medan en kvinna i 85-årsåldern skriver att hon "hade gärna velat få prova hur det känns att vända ett lok på en vändplatta".

Efter detta kom temat *Resvanor*. Här ställdes frågor om hur vanorna förändrats genom åren och hur de kanske kommer att ändras i framtiden, liksom vilken betydelse miljöpåverkan, tidsåtgång och punktlighet spelar. Alla som svarat har någon gång åkt tåg; vissa ofta både förr och nu, andra mer sällan. Miljön lyfter många fram som viktig liksom punktligheten. Den senare upplever många att det är så och så med. Formuleringar som "Det sämsta med tåg är när det inte kan hålla tiden" återkommer. Det gör också kommentarer kring landskapet. "Jag sitter helst vid fönstret så jag kan se det skiftande landskapet" skriver en medan en annan funderar: "Vad är det med spårbundna fordon som är så tilltalande? Trygghet, fartens tjusning och landskapsupplevelse i ett. En oavbruten panorering". En skriver att hon "läser gärna eller lyssnar på radion i mina lurar. Drar mig för att inleda samtal, det blir lätt för mycket i min smak" skriver en (YG). Andra tycker tvärtom att samtal med andra resenärer är bland det bästa med tågresandet: "Några gånger har jag börjat prata med helt främmande medpassagerare, och fått oväntat givande samtal i flera ostörda timmar, med personer jag aldrig kommer att träffa igen. En alldeles särskild form av lyx!".

Det sista temat var *Pendling*. Bland de som pendlar idag, eller som tidigare har gjort det, finns såväl de som gör det dagligen och inom förhållandevis korta avstånd som de som veckopendlar över långa avstånd. Någon berättar om pendlandet till läroverket i ungdomen och hur elevernas "skolbiljetter gällde för de billigaste vagnarna. Jag minns att det åtminstone i början av 50-talet fortfarande förekom vagnar med brunmålade träbänkar, ungefär som parksoffor". En annan pendlar regelbundet mellan Skåne och Stockholm och reser med sin hund. Numera, skriver hon, "åker jag bara i hundkupé och den är inte lika proppfull med folk som resten av vagnen". De har alltid samma plats och det vet hunden: "Han går direkt till nr 8 och sätter sig på golvet".

FORSKNINGSPROJEKT OCH MUSEIUTSTÄLLNING

I början av 2022 hade forskningsprojektet börjat ta form. Forskningen om tåg och järnvägar, såväl historiskt som samtida, är omfattande och jag hade funnit att en del av de inriktningar och frågeställningar jag funderat på redan var ganska väl utforskade. Andra stod i fokus för pågående studier och doktorsavhandlingar. Men inom ett område fanns det jämförelsevis få studier: det som handlar om tågentusiaster. Många av dem som är intresserade av järnvägar, vare sig det handlar om att engagera sig i museiföreningar, bygga modelljärnvägar eller fotografera tåg, publicerar texter i specialtidskrifter, skapar webbplatser och är aktiva i sociala media. Det finns mycket material av och för dem men forskningen om dem är knapphändig. Detta blev mitt fokus och jag började arbeta med en ansökan. Den del av frågelistan som handlade om *Tåg och järnvägar som hobby* kom att spela en viktig roll i detta arbete.

Samtidigt hände något både oväntat och överraskande. Vid Järnvägmuseet utlystes en ettårig tjänst som forskningssamordnare. Museet, som ligger i Gävle, är ett av fem museer inom myndigheten Statens maritima och transporthistoriska museer, SMTM.¹ Här fanns en möjlighet att kombinera järnvägsintresset och inriktningen på min forskning med nya arbetsuppgifter i en ny miljö. Under nästa hela mitt yrkesverksamma liv har jag arbetat vid Lunds universitet. Att pröva något annat under ett år kändes därför spännande och jag bestämde mig för att söka. Det gick bra. Jag fick tjänsten.

Järnvägmuseet är stängt för ombyggnad och kommer att öppna under 2024 med en helt ny utställning. Arbetet med att skapa en utställning är omfattande och inbegriper en stor mängd personer med olika funktioner och kompetenser: föremål ska väljas ut, texter ska skrivas, montrar byggas, lokaler ljussättas, och så vidare. Som grund finns ett manus som under processens gång fylls på och blir allt mer detaljerat. Här kom frågelistsvaren till användning. En ny genomgång av svaren, nu med fokus på vilka händelser, funktioner och föremål som ofta lyftes fram, gjordes. Dessa presenterades sedan för utställningsgruppen.

ÄMNEN SOM ENGAGERAR

Vad de som besvarar en frågelista skriver om styrs i hög grad av vilka frågor som ställs och vilka teman som ingår. Men vissa ämnen engagerar mer än andra, somliga minnen är mer levande. Ibland gäller det för många av dem som svarar, andra gånger är det individuellt. En fråga som för någon ter sig ointressant kan för en annan vara ingången till en längre berättelse om något som känns särskilt angeläget eller viktigt. Liksom i svaren på andra frågelistor finns denna skillnad också i svaren på LUF 263 *Tåg och järnvägar*. Det finns dock vissa ämnen och minnen som återkommer i många berättelser och som därför framstår som särskilt intressanta i detta sammanhang.

Ett sådant är *biljetter och bokning*. Flera tycker det är bekvämt och bra att boka via en app och ha biljetten i telefonen. En person som gjort många arbetsresor med tåg beskriver detta som den kanske största förändringen under åren som resenär och tycker att: "Det är ett stort lyft jämfört med när biljetterna skickades hem i brev och sedan absolut inte fick tappas bort, inte före eller under resan och inte innan reseräkningen var ifylld och skickad". Andra är mindre positiva. En berättar hur hon får ta en släkting till hjälp när hon ska köpa biljett eftersom hon inte har någon dator. Men trots det kan det bli problem: "I fredags åkte jag tåg till Alvesta men kunde inte lösa i biljettautomaten [...] Som tur var kom det en yngre tjej, jag bad henne om hjälp, på några sekunder fick jag min biljett". Att det är svårt att boka biljetter till utlandet kommenterar flera. En skriver att: "Fler operatörer, digitala biljetter och egendomliga prissystem utgör en spärr [...] Hade kunnat ta tåget till dottern i Bryssel om det inte varit så infernaliskt svårt att köpa biljetter dit".

Ett annat ämne som många har minnen av och som återkommer i svaren är *tågtoaletterna*. Man minns hur de såg ut och hur de fungerade: "Toalett fanns det förstås, med dubbla lock i ljusbrunt trä. Först skulle man fälla upp båda locken, och sedan fälla ner det nedersta, papper och allt åkte rakt ut i naturen". Flertalet av minnena berättas ur barnets perspektiv. "Det hemsaste var om man blev kissnödig under resan" skriver en och fortsätter: "Mamma gick med till toaletten och lyfte på det tunga locket. När man tittade ner såg man rälsen under sig som for förbi och jag var alltid lika rädd att ramla ner i hålet. Mamma höll förstås om mig men det blåste kallt om stjärten och var skönt när man var klar". Vissa minns toalettbesöken som läskiga, andra som spännande. En tycker att "Tågtoan var rolig. När man lyfte på locket kissade eller bajsade besökaren ner på sliperserna där det låg ihop med toapappret. Dassrullen var rolig att hålla mellan fingrarna så den rullades till sitt slut". Dagens tågtoaletter är konstruerade på ett annat sätt men inte alltid så trevliga de heller. Vissa tycker de är dåligt städade och ofta avstängda. "Tyvärr är det alltid ofräscha toaletter på alla slags tåg" menar en. "Det kan inte bara bero på brist på städning utan det måste till stor del bero på dem som nyttjar dem. Dystert".

Flera skriver också om *tillgänglighet och bekvämlighet*. Det förra är det si och så med. För den som använder rollator, reser med barnvagn eller har svårt att röra sig hastigt kan snabba tågbyten och långa avstånd utgöra stora hinder. Det senare är heller inte alltid det som kännetecknar en tågresä. En tycker att det är jobbigt med "bagagehanteringen, trångt och bökiigt och sedan oro över att någon ska lasta av väskorna på någon mellanstation". Många poängterar dock att de tycker det är bekvämt att åka tåg och att det är en av anledningarna att de väljer detta färdssätt. En skriver att "det är bekvämt och man kommer ofta från stads kärna till stads kärna" medan en annan anser

att det är ett "Bra och bekvämt färdssätt. Man sitter bra, kan röra sig under färden, ta en tur till restaurangvagnen".

Men att åka tåg kan också vara allt annat än trevligt. Flera svar innehåller berättelser om *oro, obehag och ångest* i samband med resor. Det handlar om obehagliga möten med arga passkontrollanter och beväpnade vakter med hundar som genomsökte tågkupéerna i det forna Östtyskland, om fruktan att bli instängd i en vagn tillsammans med mobbarna från hembyn, om att få hjärnskakning och långvarig värk av en väska som ramlat ner från bagagehyllan. Några har varit med om tåghaverier med efterföljande evakuering, andra om påkörningar och olyckor. Men även en i grunden odramatisk resa kan skapa ångslan och oro hos en ovan resenär: "När jag åkte till Tierp var jag jättenervös. Tänk om jag inte kan öppna dörren när jag ska gå av. Tänk om jag hoppar på fel tåg eller missar det".

ANVÄNDNING OCH NYTTA

De erfarenheter vi gör och det vi upplever och känner är unikt för oss som individer. Men samtidigt kan många andra vara med om liknande händelser och erfara dem på liknande sätt. När många minns och berättar på ett likartat vis om något blir det därför ur ett kulturhistoriskt perspektiv intressant att fundera över vad det innebär. Är det något mycket vanligt och vardagligt? Eller är det kanske tvärtom så ovanligt att alla som varit med om det särskilt minns det? Är det något som kan knytas till en viss plats eller miljö, ett yrke eller position? Är de som berättar jämnåriga och minnena knutna till en viss tid? Olika faktorer kan styra och kanske framträder ett mönster. Beroende på vad den som arbetar med frågelistsvaren ska ha dem till kan det ha stor betydelse. När det gäller arbetet med Järnvägmuseets kommande utställning är frågelistsvaren en resurs på flera sätt. Erfarenheter som delas och lyfts fram av många kan bekräfta redan färdiga utställningsteman. I avdelningar som ännu inte funnit sin slutliga form och innehåll kan de fungera som utgångspunkt för idédiskussioner och inspiration. Samtidigt är de svar som innehåller berättelser som inte delas av andra också viktiga och användbara. De visar hur tåg och järnvägar har många funktioner och betydelser och hur en resa kan upplevas på olika sätt, ha olika mål och olika syften.

Frågelistan LUF 263 *Tåg och järnvägar* och svaren på den har alltså redan kommit till användning på flera sätt. Den har varit en hjälp för att strukturera ett forskningsprojekt och fungerat som inspiration för arbetet med en kommande utställning. Men materialet kommer att användas på fler sätt. Det arkiveras liksom svaren på alla frågelistor vid Folkliksarkivet och blir tillgängligt för forskning, nu och i framtiden. Exakt vad morgondagens forskare vill veta om tåg och järnvägar, och i vilket syfte de kommer att använda dem, kan vi inte veta. Men med största sannolikhet kan vi utgå från att de kommer att

har stor nytta av och uppskatta de personliga berättelser och minnen av tågresor som 108 personer delade med sig av under vintern 2021–2022.

NOTER

1. De övriga är Marinmuseum i Karlskrona och Sjöhistoriska museet, Vasamuseet och det nyöppnade Vrak – Museum of wrecks i Stockholm. Se www.smtm.se

Otryckta källor

- Folklivsarkivet i Lund, Lunds universitet. (2022). Svar på frågelistan LUF 263 Tåg och järnvägar

Christian Hammers kulturhistoriska museisamling – en ovärderlig kulturskatts tragiska öde

Andreas Alm

I Mandelgrens samling på Folkklivsarkivet finns ett hundratal fotografier föreställande några av de konst- och kulturhistoriska föremål som en gång i tiden tillhört hovjuveleraren Christian Hammer. Utöver det finns två arkivboxar innehållandes handlingar som berör samma herres museisamling. Mandelgren tillhörde nämligen en av de ivrigaste talespersonerna för att svenska staten skulle köpa Hammers museum, den största kulturhistoriska privatsamlingen i Skandinavien, och därigenom förhindra att den splittades och auktionerades bort i utlandet i stället för att förbli intakt på svensk jord. Det är denna affär som dessa arkivhandlingar, och denna artikel, berör.

Christian Hammer föddes år 1818 i norska Hedemarken och blev så småningom, efter en tid som lärling i Kristiania och studier i Köpenhamn och Paris i slutet av 1830-talet, samt några år som resande försäljare för en fransk guldsmedsfirma, juvelerare i Stockholm. Han lyckades inom sin verksamhet bygga upp en enorm förmögenhet och började under 1840-talet att samla konst- och kulturhistoriska antikviteter. Assisterad av agenter som for kors och tvärs genom Sverige och Europa och ropade in föremål på auktioner lyckades han skaffa sig en enorm kollektion (Franzén 1969-1971). År 1866 bestod samlingen av över 60 000 nummer, i oktober 1869 uppgick den till 64 920 och 1874 hade den vuxit betydligt och uppgick i 120 000 nummer (Eichhorn 1874b:3).

Samlingen bestod, som redan framgått, inte enbart av skandinaviska föremål utan till stor del av sådant som förvärvats från hela världen. Egyptiska, grekiska och romerska skulpturarbeten, vapen och rustningar från öst till väst, straff- och tortyrredskap samt konstsamlingar från Skandinavien, Tyskland, Nederländerna, Storbritannien Frankrike och Italien. Dessutom innehöll konstsamlingen till stor del skisser och gravyrer, inte minst ett stort antal kända personers graverade porträtt. I hantverkssamlingen förekom smidda arbeten i trä och metall samt keramik, emalj, porslin och glasarbeten från alla kontinenter. Det fanns skulpterade skåp och andra möbler från hela Europa, en del av dessa var krigsbyten som förts till Sverige under 30-åriga kriget. En stor del av samlingen var dessutom förvärvad från olika kungliga samlingar, som till exempel musikinstrumentsamlingen som till största delen var inköpt från Karl XV. Där fanns historiskt ovärderliga brevsamlingar och kulturhistoriskt värdefulla klädesplagg och

Vägg med vapen och rustningar i Hammers museum 1870. Mandelgrens samling 1:9 305, Lunds universitets folklivsarkiv.

väggbonader. Därtill innehöll den flera namnkunniga personers privata ägodelar – Carl von Linné, Fredrika Bremer, Carl Michael Bellman, Bengt Erland Fogelberg, August Blanche, Magnus Jacob Crusenstolpe och Jacob Berzelius (Eichhorn 1874a:18). Hammer hade utöver det samlat på sig flera av de medeltida skrånas arkiv som betraktades som ytterst värdefulla för forskningen. Skråordningar, protokoll, räkenskaper, gesällböcker, mästare- och gesällbrev, kvitton från guldsmeder, snickare, skräddare, sillpackare, timmermän, stenhuggare, trädgårdsmästare, hattmakare, byggmästare och murare från flera städer i Sverige.

Detta och betydligt mer fanns i samlingen som initialt förvarades i de 20 rum Hammer disponerade i det Adelswärdska huset på Drottninggatan 2 i Stockholm men som, när platsbristen gjort sig alltför påtaglig, delvis flyttade in tillsammans med Hammer och hans familj i den så kallade Byströmska villan, ett palatsliknande hus på Djurgården som uppförts av skulptören Johan Niclas Byström (som Hammer även ägde en del skulpturarbeten av). Med hjälp av konst- och antikvitetshandlaren, Henryk Bukowski, och amanuensen vid Kungliga biblioteket i Stockholm, Christoffer Eichhorn, utarbetades en katalog över samlingen där föremålen delades in i åtta avdelningar; Antikviteter, skulptur, vapen- och tortyrredskap, konst, konstindustri, kyrkliga föremål, handskrifter och tryckta böcker, samt diverse föremål (Eichhorn 1870:V). År 1870 hade Hammer bestämt sig för att det var dags att sälja hela samlingen och han hade en idé om att den skulle kunna passa utmärkt som bas till en ny typ av museer som var på framväxt i Europa.

KONSTINDUSTRIMUSEER – ETT FÖRSÖK ATT HÖJA HANTVERKARNAS BILDNING OCH KREATIVITET

I flera av de europeiska kulturländerna grundades en ny typ av museer i mitten av 1800-talet, så kallade konsthantverk- konstindustri- eller slöjdmuseer. Den bärande tanken hos initiativtagarna var att dessa skulle fylla ett bildande syfte och höja kunskap och kreativitet bland de hantverksutövande yrkesgrupperna genom att dessa erbjöds möjligheten att studera konst och hantverksföremål, och därmed lära sig om sitt yrkes historia och designutveckling.

Storbritannien hade tagit täten då man grundade South Kensington museum (Victoria and Albert Museum) år 1852, året efter den stora London-utställningen. Därefter tog det tyskspråkiga Europa över stafettpinnen, dels med konstindustriella samlingar som ingick i Germanisches museum i Nürnberg (1852) och Bayerisches Nationalmuseum i München (1855), dels genom rena konstindustrimuseer som Österreichisches Museum für Kunst und Industrie i Wien (1863) och Deutsches Gewerbe-Museum zu Berlin (1868). Senare under 1870-talet tillkom även Grassi Museum für Angewandte Kunst i Leipzig (1874) och Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg (1876).

Många svenska bedömare följde utvecklingen i Europa med intresse och ansåg att hantverksundervisningen i Sverige befann sig i ett beklagligt tillstånd och var i behov av den vitaliseringen ett museum av detta slag hade potential att bidra till, särskilt i en tid då industrialismens produkter alltmer salufördes. En av dessa var Mandelgren som redan under 1860-talet, i samarbete med Svenska slöjdföreningen, påbörjat insamlandet till ett svenskt slöjdmuseum. Han hade under sina resor erbjudits en stor mängd föremål samt beviljats 500 riksdaler av Slöjdföreningen för inköp och transportkostnader av dessa (Mandelgren 1868a). Han hann dessutom med att ordna en lämplig museilokal i Uppsala slott (Mandelgren 1868b). Hans forskningsresor i Jämtland och Härjedalen åren 1868 och 1869 hade delvis syftet att samla föremål till museet men 1867 års hembudspåbud av kyrkliga föremål försvårade dock arbetet då riksantikvarien valde ut de bästa sakerna åt Statens historiska museum, och Mandelgren begärde att befrias från sitt uppdrag år 1870 (Stavenow-Hidemark 1977:10).

Att samla in till ett museum helt från grunden skulle ta lång tid och museer av detta slag gynnades av att ha ett ordentligt fundament att bygga vidare på. Därför var det många som kom att engagera sig när Christian Hammer år 1870, då han ansåg att hans samling växt sig alltför stor för honom att hantera som privatperson, erbjöd sig att sälja den i sin helhet till svenska staten.

BEDÖMANDET AV HAMMERS SAMLING

Innan försäljning var aktuellt var det nödvändigt att få samlingen värderad och Hammer vände sig till flera enskilda föreningar och begärde utlåtanden. Han bjöd in Stockholms arbetareförening att besöka museet och avge yttrande "om dess möjliga värde såsom undervisningsmaterial för svenska arbetaren" (Eichhorn 1871b:2). Föreningen sände ombud på 14 personer bestående av målare, gjutare, svarvare, skomakare, snickare, smed, skräddare, järnarbetare, silverarbetare, förgyllare – och Mandelgren. I sitt utlåtande gjorde man poäng av att arbetare sällan hade tid eller möjlighet att ägna sig åt teoretiska och praktiska studier för att utvecklas inom sitt arbetsområde och att hantverksalstren aldrig kunde återges fullt tillfredställande i publicerad form, och därför skulle ett museum av detta slag kunna bidra till mycket gott för hantverksutbildningens framtid.

Utöver det rådfrågades den nybildade Svenska fornminnesföreningen, där Mandelgren varit en av grundarna och satt med i styrelsen, och föreningen sände en grupp om 17 personer bestående av allt ifrån konstnärer och arkitekter till professorer, tidningsmän och arkivarier. Enligt gruppens uppskattning innefattade samlingen det som vanligtvis ingick i museerna i London, Paris, Wien, München och man betonade att om ett museum av detta slag någonsin skulle bli aktuellt i Sverige så var detta den enda chans man kunde räkna med att få. En så god grundsamling som Hammers, kommenterade

Fornminnesföreningen, skulle för all framtid vara omöjlig att erhålla på nytt och det var nu eller aldrig det gällde. Alternativet var otänkbart:

De många svenska föremål och för Sverige dyrbara historiska minnen samlingen innehåller göra tanken på hennes säljande till utlandet i hög grad motbjudande (Eichhorn 1871b:3).

Christoffer Eichhorn, som även var medlem i Svenska fornminnesföreningen, blev en av de mest drivande i frågan och publicerade flera debattskrifter och artiklar. Han kallade den rörelse som hade börjat i England för "konstindustriens pånyttfödelse" och argumenterade bland annat för att ett dylikt museum kunde bidra till att lösa arbetsfrågan då kunnande och skicklighet hos arbetarna kunde höjas och de kunde då begära ut mer i lön. "Genom konstfärdighetens utveckling bildas en motvigt mot maskin- och fabriksväsendets ohelsosamma öfverhandtagande", argumenterade han (Eichhorn 1872:7). I och med prisstegringen och efterfrågan på dylika samlingar ute i Europa så var erbjudandet från Hammer gott (Eichhorn 1874a:13). I hans skrift *Ska vår industri gå framåt eller gå under?* kom han till slutsatsen att ett museum av detta slag var den enda vägen till att uppnå titelns förstnämnda alternativ (Eichhorn 1872).

Svenska slöjdföreningen, som hade grundats av Mandelgren år 1845 just i syfte att slå vakt om hantverkarnas anseende och kompetens och skydda dem mot den framväxande massproduktionen, bjöds även in till att granska samlingens potential. Föreningen delade in sig i olika sektioner som alla hade varsin avdelning. Vissa samlingar ansågs mindre värda men skulle kunna komplettera samlingarna i andra svenska museer. Men det mesta, inte minst konstindustrisamlingen, ägde ett betydande värde för svensk konstindustriell historia och det vore olyckligt om den förskingrades.

Även riksdagsmän bjöds in till att komma och granska samlingen (Eichhorn 1871a:6). I det hela var alla bedömare överens – samlingen var enormt värdefull för ett bildande syfte och det skulle vara en stor tragedi om den gick förlorad.

SAMLINGENS FÖRSÄLJNING

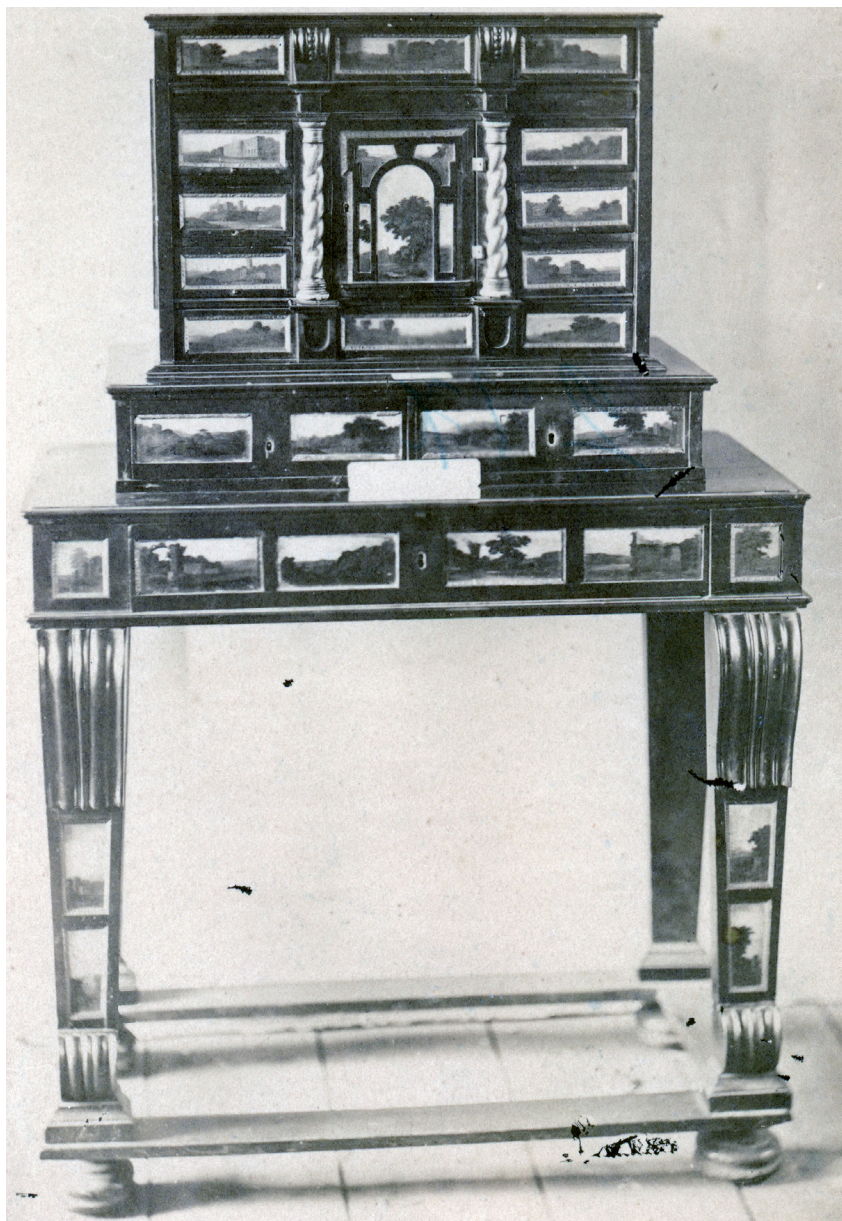
Hammer lämnade in ett anbud till Kongl. Ecklesiastikdepartementet den 8 november 1871 med ett priserbudande på 400 000 riksdaler för samlingen som helhet. I tidningspressen argumenterades flitigt för samlingens inköp. Aftonbladet kommenterade exempelvis att om staten beslutade sig för att köpa in samlingen och grunda ett museum så skulle det inom några år, precis som skett i föregångsländerna, "föranleda en utveckling och en blomstring inom vår konst och våra konstslöjder, om hvilken vi nu knappt hafva en aning" (Aftonbladet 4/5 1872).

Frågan remitterades till Vitterhetsakademien och Konstakademien och bägge instanserna, liksom alla tidigare bedömare, ansåg att det vore en oersättlig förlust för Sverige om samlingen fördes ur landet och såldes. Trots detta så meddelades Hammer den 13 november 1872 att chefen för Ecklesiastikdepartementet den 18 oktober beslutat sig för att inte gå vidare med köpet (Eichhorn 1874a:8).

Frågan kom så småningom även upp i riksdagen. Det var riksdagsmannen Per Nilsson i Espö, som Mandelgren var god vän med, som motionerade om att affären skulle genomföras. Nilsson ansåg att Sverige efter de senaste årens överskott äntligen hade råd med att sätta "nationens upplysning" i främsta rummet. Han argumenterade för att bildning var ett samhälles största rikedom och förordade att staten köpte in hela samlingen, valde ut allt som behövdes för att etablera ett konstindustri/kulturhistoriskt museum och därefter auktionerade bort resten som kunde täcka upp en del av kostnaderna. Motionen avslogs utan diskussion i första kammaren och i den andra kammaren avslogs den efter ett längre anförande av Nilsson som begärde votering, där 20 röstade för och 107 emot (Dagens Nyheter 27/4 1874).

Riksdagen hade således beslutat att priset var för högt och därför skulle inte samlingen köpas, och så småningom blev det så som alla sakkunniga hade befarat. Under 1890-talet fördes samlingen till Köln, splittrades upp och auktionerades ut. Konstsamlare från hela världen samlades och museerna sände dit sina ombud i hopp om att ropa in något av värde. Tyska tidningar skrev om vilka, för svensk historia, värdefulla föremål som nu gick under klubban, till exempel Karl XII:s uniformer och fanor från slaget vid Narva. Det var den största auktion som hade ägt rum i Tyskland på länge, skrev Badische Presse i 1895 (Badische Presse 20/10 1895). Lyckligtvis lyckades Artur Hazelius och Nordiska museet genom Bukowski förvärva en del av föremålen och föra hem dem till Sverige igen, som till exempel ett kabinettskåp som tillhört Carl von Linné (Hazelius köpte, av Hammer, vid samma tid av även den mark där friluftsmuseet Skansen grundades). Hammer själv förde med sig en del föremål hem från Köln och började samla på nytt.

Hammers enorma bibliotek auktionerades ut först efter hans död 1905, under åren 1906 – 1910. Biblioteket uppgick till 50 000 nummer, dubletter borträknat, och bestod helt eller delvis av 40 olika bibliotek, bland annat kungarna Gustaf IV Adolfs, Karl XIV Johans och Oskar I:s samlingar samt Tidö slotts boksamling (som hade tillhört Oxenstierna) och biblioteket i Würzburg som hade plundrats av Gustav II Adolf. Utöver de 50 000 numren så innehöll samlingen den största privata samlingen av akademiska disputationer – 24 000, varav ett hundratal var författade av Linné (Dagens Nyheter 18/10 1902).

Kabinettskåp som tillhört Linné. Det finns idag på Nordiska museet och var ett av föremålen som köptes in på auktionerna i Köln. Mandelgrens samling 1:5 680, Lunds universitets folklivsarkiv

FOTOGRAFIERNA I MANDELGRENS SAMLING

Varför var då Mandelgren i besittning av ett hundratal fotografier som visar denna fantastiska samling? Redan innan affären var han väl bekant med Hammer och hade under årens lopp bistått honom med expertrådgivning. I flera brev bad Hammer Mandelgren bland annat om hjälp med att identifiera konstnärer. I juli 1868, när arbetet med katalogen över Hammers samlingar pågick, bjöds Mandelgren in för att hjälpa då Hammer var övertygad om att han var "den enda som kan lämna några upplysningar" (Hammer 1868). Hammer var även intresserad av Mandelgrens samling och bjöd in sig själv till att titta på diverse föremål (Hammer 1871). Dessutom var Mandelgren engagerad i flera av de föreningar som hade verkat för att samlingen skulle köpas in.

Efter att Mandelgren hade skrivit en rapport till Kommerskollegium om sitt besök vid konstindustriutställningen i Wien 1873, där han framfört hård kritik mot den undermåliga utbildningen vid Stockholms slöjdskola, föreslog Hammer honom att han "genast på min bekostnad låter trycka uti 500 à ettusen Exemplar till vidare befordran" (Hammer 1874). Rapporten fick spridning samtidigt som statsutskottet skulle avgöra Slöjdskolans anslag vilket ledde till en vidare konflikt i pressen.

Hammer hade under åren utvecklat en stor beundran för Mandelgren och år 1873 skrev han till honom att som bevis på sin vördnad och aktning över det arbete Mandelgren utfört för fornforskningen skicka 183 fotografier som gåva. Fotografierna var ett urval av 230 fotografier som tagits av fotografen Herman Bardach i samband med utarbetandet av museikatalogen år 1870. De fanns till salu på museet och var tänkta att ge en överblick över samlingen samtidigt som det betonades att de inte på något vis var i närheten av att representera det bästa i samlingen (Eichhorn 1870:VI). Mandelgren integrerade bilderna i sin egen kulturhistoriska samling som han donerade till Lunds universitet och som så småningom kom till Folklivsarkivet.

Hammers samling splittrades, vilket upplevdes som förödande av många. Genom fotografierna ges vi möjlighet att åter vandra genom de hammerska museilokalerna år 1870, i en tid då samlingens splittring ännu låg långt fram i tiden och hoppet om deras intakta bevarande inom Sverige fortfarande brann i många hjärtan.

REFERENSER

Tryckta källor och litteratur

- *Aftonbladet* 4/5 1872.
- Badische Presse: *Generalanzeiger der Residenz Karlsruhe und des Großherzogtums Baden, Mittagaugabe* 2. Blatt. 20 oktober 1895.

- Eichhorn, Christoffer, 1870, *Kort öfversigt af Christian Hammers konst- och kultur-historiska samling*, Associations-tryckeriet, Stockholm.
- Eichhorn, Christoffer, 1871a, *Handlingar rörande Hammers museum i Stockholm*. Andra häftet, Associations-tryckeriet, Stockholm.
- Eichhorn, Christoffer, 1871b, *Utlåtande öfver Christian Hammers samlingar öfver arbetets historia af ombud från Stockholms Arbetareförening*, Associations-tryckeriet, Stockholm.
- Eichhorn, Christoffer, 1872, *Skall vår industri gå framåt eller gå under?* Associations-tryckeriet, Stockholm.
- Eichhorn, Christoffer, 1874a, *Frågan om ett Konst- och slöjdmuseum inför Riksdagen*. (Aftryck med tillägg ur Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Associations-tryckeriet, Stockholm.
- Eichhorn, Christoffer, 1874b, *Stats-Utskottet och det föreslagna konstslöjdmuseet* (Aftryck ur Aftonbladet för den 23 April. Associations-tryckeriet, Stockholm.
- Franzén, Olle, 1969-1971, *Christian M Hammer, Svenskt biografiskt lexikon bd 18*. P A Norstedt & Söner, Stockholm.
- Dagens Nyheter 27/4 1874.
- Dagens Nyheter 18/10 1902.
- Stavenow-Hidemark, 1977 Elisabet, Nils Månsson Mandelgren. *Brev från en resande konstnär. Heimbygdas förlag/Jämtlands läns museum, Östersund.*

Otryckta källor

- Brev från Christian Hammer till Nils Månsson Mandelgren den 8/7 1868. Lunds universitetsbibliotek.
- Brev från Christian Hammer till Nils Månsson Mandelgren den 14/4 1871. Lunds universitetsbibliotek.
- Brev från Christian Hammer till Nils Månsson Mandelgren den 9/2 1874. Lunds universitetsbibliotek.
- Brev från Nils Månsson Mandelgren till ståthållaren på Uppsala slott, Adolf Ludvig Hamilton den 28/12 1868a, Lunds universitets folklivsarkiv.
- Brev från Nils Månsson Mandelgren till Adolf Ludvig Hamilton angående öppnandet av ett museum på Uppsala slott 1868b, Lunds universitets folklivsarkiv.

Två donationer med kopplingar till den svenska musikrörelsen

Patrik Sandgren

I oktober 2021 skrev *Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar* donationsavtal med Lars "Ferne" Fernebring (f. 1951) och i maj 2022 med Thomas Wiehe (f. 1947). Ferne är född i Västerås, uppvuxen i Osby, numera bosatt i Dalby efter att tidigare ha huserat i Lund. Thomas är född och uppvuxen i Malmö men bor i Lund sedan många år. Fernes donerade material är arkiverat medan Thomas material är under ingående, varav en del redan har katalogiserats. Att arkivet på kort tid fått in två liknande donationer är ingen slump, då de två givarna känner varandra. De har haft (och har) musikaliska projekt ihop, företrädesvis under 2000-talet, exempelvis i samband med Fernes "Dylan-projekt".¹ Tidigare hade de mer skilda karriärer och med lite olika musikaliska inriktning, även om Thomas redan 1978 medverkade som musiker på Fernes första soloskiva *Ferne*. De är således fortfarande aktiva musiker, även om scenframträdandena numera är färre än förr om åren.

Avsikten med denna artikel är att övergripande presentera de två donationerna samt fördjupa några exempel i fråga om deras innehåll och i det avseendet använda delar av det donerade materialet som källa, som foton, inspelningar och tidningsartiklar. Dessutom kommer jag att referera till de intervjuer jag nyligen gjort med Ferne respektive Thomas.

SIGNIFIKANTA TIDSDOKUMENT TILL SKÅNES MUSIKSAMLINGAR

Beståndet i *Skånes musiksamlingar* (SMS) är till stor del kopplat till genren folkmusik, både traditionell och mer modern, även om där också finns andra musikformer arkiverade, som pop och rock. Musiksamlingarna har likväl mindre av material som på ett tydligt sätt kan kopplas till den *svenska musikrörelsen*, eller *proggen*, även om det senare uttrycket också begagnats för att placera eller titulera människor vars politiska åsikter sägs ligga åt vänster, så kallade "proggare".² Det vill säga mer eller mindre ickekommersiella musikuttryck – gärna angloamerikanskt folk-, blues- och rockinspireerade – skapade och producerade under främst 1970-talet. Samtidigt kan dessa uttryck vare sig betecknas som särskilt homogena eller ens bundna till något bestämt politiskt ställningstagande, även om många av musikrörelsens företrädare nog önskade att ta avstånd från uttalade marknadsintressen och istället verka under den smått folkliga parollen "alla kan spela". Å andra sidan omfattar musiksamlingarna även dokument

Dylan kväll

Ferne & Thomas Wiehe

**18/2 kl. 19:00 (inläpp 18:30)
Kulturhuset, Trelleborg**

Del av affisch från 2011. Thomas Wiehe i förgrunden. Ferne i bakgrunden. Musikföreningen Riffet & ABF Trelleborg. Märk särskrivningen av "Dylan kväll". Fotoförlaga: Maria Wallin. SMS 416.

från *folkmusikvågen*, en strömning som förvisso kan inplaceras under musikärelsens mer vida paraply. Oaktat blir de två aktuella donationerna betydelsefulla för samlingsarnas bredd, samtidigt som de kan kopplas till det skånska musiklivet.

Det kan diskuteras hur länge *den svenska musikärelsen* var livaktig. En generell uppfattning är annars att det substantiella startskottet avfyrades i samband med Gärdesfestivalen i Stockholm 1970. Hur det än förhåller sig hörde musikärelsen ihop med vänsterrörelsen och dess "1968-generation", alltså med de 40-talister som i mångt och mycket drev den. Under 1970-talet senare hälft var jag själv aktiv i radikala och miljöorienterade ungdomsförbund – som barn till två 40-talister som blev föräldrar tidigt – och min uppfattning är att efter folkomröstningen i kärnkraftsfrågan 1980 tog luften närmast abrupt slut för *proggen* och den ifrågavarande vänsterrörelsen. Parallellt fick andra särpräglade internationella musikstilar och ungdomsbaserade subkulturer fäste i Sverige, som punk, reggae och synt, även om de börjat formeras tidigare. En viss bakåtkompatibel vänsteridealism dröjde sig förstås kvar en tid, exempelvis i musikföreningen *Folk & Rock* i Lund där jag var aktiv några år under 1980-talets först hälft. Historikern Kjell Östberg (2002, s. 53) resumerar den brännande perioden i sin publikation 1968 – *när allt var i rörelse – Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*: "Även om en huvudtes i denna bok är att '1968' är en process som börjar

i slutet av 1950-talet och pågår till långt in på 70-talet är det onekligen så att just året 1968 är ett alldeles speciellt år, när ur ett radikaliseringsperspektiv allt tycktes hända, överallt och samtidigt.”

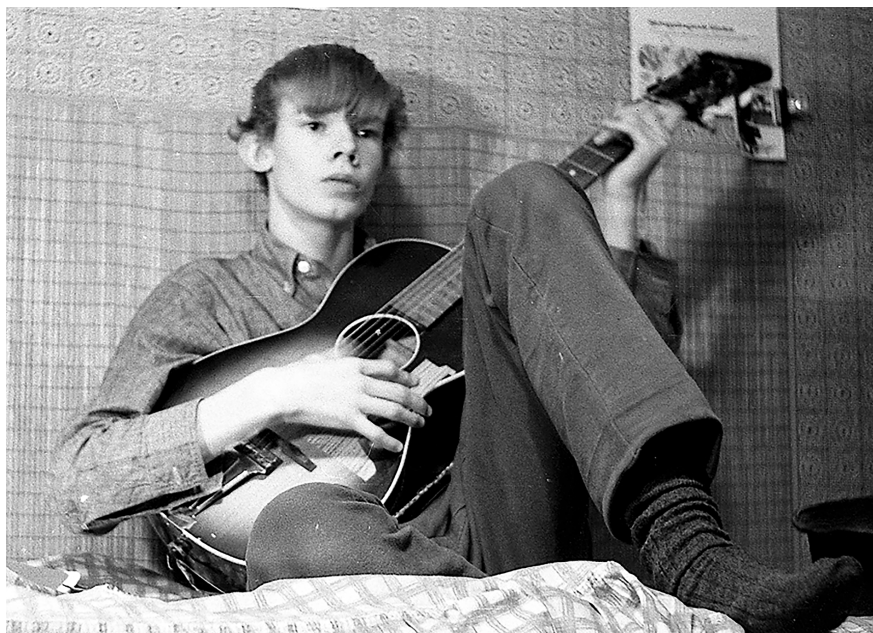
MATERIALETS ART

Att Ferne och Thomas fortfarande är verksamma musiker betyder kanske inte att det donerade materialet är unikt, men åtminstone mindre vanligt, då ansenligare donationer inte sällan kommer in efter en persons frånfälle, eller åtminstone efter dennes avslutade produktiva musikaliska aktivitet eller i förkommande fall yrkesmässig karriär. I detta avseende finns fördelar med att kunna föra en dialog med givaren, under processen med att förteckna och arkivera, särskilt om denne i hög grad kan betecknas som egen arkivbildare.

Fernes donation består i stora drag av anteckningsböcker, demoinspelningar, fonogram, liveupptagningar, korrespondens och tidningsartiklar. Några av anteckningarna avspeglar hans riktigt tidiga skapande (SMS 402), från 1960-talet och tiden före genombrottet med duon *Risken Finns*, en duo han hade tillsammans med Gunnar Danielsson. Denna duo var aktiv huvudsakligen 1972–1976, även om den återuppstätt några gånger. Den blev nationellt känd och släppte två LP-skivor (1973 & 1975) som kännetecknas av satir och provokativ humor, även om de också innehåller flera eftertänksamma låtar (SMS F 224-225). I musiksamlingarna finns nu arkiverat innehållet ur en av Fernes pärmor, med den målande titeln ”*Risken Finns Ståry 72-76*” (SMS 384). Duon medverkade även i TV och radio och materialet innehåller även avspelningar och kopior från dessa framträdanden.³ Vid sidan om detta tydligt musikaliskt förankrade material, består donationen av ett betydande antal av Fernes egenproducerade radioprogram för Utbildningsradion från 1980- och 1990-talet. De flesta av dessa är av kultur- och lokalhistorisk karaktär och en del tydligt ungdomsinriktade. Därtill består underlaget av hans sammanställda tidningsartiklar om Göingebygden jämte efterforskning om skånska historiska författare (SMS 421-430), exempelvis Carl August Cederborg (1849 – 1933) som han och kollegan Mac Robertson presenterade i boken *C. Aug. Cederborg – snapphanetidens berättare* (1993). Fernes intresse för detta ämne framkommer redan i skivan *Snapphanar* (SMS F 228) som kom ut 1982, där även Mac Robertson medverkade som basist, och som bygger på viss historisk research (SMS 394). Ferne har sålunda varvat sin musikaliska karriär med att verka som författare och journalist.

Thomas material påminner om Fernes, men präglas också av hans intresse för andlighet, meditation och österländsk kultur, jämte hans profession som dockspelare, en syssla som han från mitten av 1980-talet arbetat för att trygga försörjningen under det egna företaget *Galaxteatern*, även om han under tiden varvat som musiker. I både Fernes och Thomas material förekommer dessutom referenser till andra grupper och artister som

var verksamma under musikrörelsen, förutom att det av naturliga skäl stundom återger eller överlappar varandras karriärer. Vad gäller fonogram så har Ferne även överlämnat vinyl och CD-skivor särskilt kopplade till musikvänner/grupper i Lundaregionen, vilka verkat i musikrörelsens kölvatten, som *Bluesblocket*, *Fiendens musik* och *Zetterberg o Co* (SMS F 233-234, F 236). I sammanhanget ska nämnas att både Ferne och Thomas även gett ut egna oberoende skivor. Med andra ord ideella produktioner som inte stött sig på något kommersiellt skivbolag, exempelvis Fernes CD *Musik för frånskilda* (2006) och Thomas samlings-CD *De bästa låtarna 1968 – 2008*, vilka nu finns arkiverade i musiksamlingarna (SMS F 245, F 250).

Ferne med gitarr. Osby omkring 1967. Fotograf: Lars Fernebring (med självutlösare). SMS VF 115.

VEM GICK EGENTLIGEN "VILSE I PANNKAKAN"?

En del minns nog eller har hört talas om barnprogrammet *Vilse i pannkakan*, en dockteater i tio delar för barn som sändes i SVT under 1975 och som även blev en LP-skiva. Staffan Westerberg skrev manus och Thomas Wiehe stod för musiken. Programmet blev senare föremål för en onyanserad debatt, där det menades att barn som sett programmet skulle ha samlat på sig traumatiska minnen. Bland annat påstås det ha gjorts en undersökning på 1990-talet bland studenter i Stockholm om vem som skulle ha varit "världshistoriens värsta människa" och där Staffan Westerbergs skulle ha

kommit före både Hitler och Stalin (kallelind.se). Jag har inte närmare kunnat belägga denna studentundersökning och eventuellt var den mer av ett *spex*. Radioprofilen Kalle Lind som undersökt och skrivit om 1970-talet (exempelvis Lind 2010), skriver sålunda i sin blogg: "Westerberghatet var väl i hög grad ett skämt som gick för långt (ibid). Samtidigt framhäver Lind – måhända något nedlåtande mot delar av 1970-talets färgglada kulturuttryck – att [Thomas] Wiehe "spelade signaturmelodin i brokigt virkad väst" (ibid). Uppståndelsen runt serien i efterhand, hindrade dock inte Westerberg från att 2009 ge sig ut på en teaterturné på samma tema och i en intervju från 2007 berättar han att han skrev en "stand up" om nämnda studentundersökning, vars resultat han tycks ha tagit med viss ro (Färsjö 2007).

Även om tidningsartiklar från 1970-talet kanske inte ger helt tillförlitliga svar på vad dåtidens barn egentligen tyckte om program som *Vilse i pannkakan*, utan mer speglar vad dåtidens kulturjournalister och "proggföräldrar" tyckte om dem, så är det ändå inte utan positiv känsla jag läser det som skrevs i Dagens Nyheter 11/10 1975 angående den skiva som baserades på programmet (SMS 417): "Det var den bästa skiva jag hört! Ropade Jakob, 8 år, när vi satte på Staffan Westerbergs berättelse med musik av Thomas Wiehe". Jag minns att jag såg delar av programserien men har inga traumatiska minnen av den. Jag fyllde visserligen 11 år det året och var jag nog lite för stor som målgrupp, även om en av karaktärerna, nämligen dagshemsfröken Galileo Galilei, hade en dödskaile till huvud. Thomas arbetade sedan vidare med dockteater för barn (vilket han fortfarande gör i viss omfattning) och flera artiklar jag studerat vittnar om god kritik. Nedan en notis från 1986 då han är ute på landsturné med pjäsen *Gastock gör entré*.

Foto: ARNE JISEBORN
Thomas Wiehe besökte kulturhuset i Borås med dockteatern "Gastock gör entré".

Barnens sång gjorde elaka draken snäll

På måndagen fick förskolebarnen i Borås se och höra dockteater med musik i Kulturhuset.

Det var Thomas Wiehe som framförde dockteaterpjäsen "Gastock gör entré".

Barnen skrek av skratt åt dockornas alla upptåg. Och på slutet av pjäsen sjöng de så vackert att den elaka draken blev snäll.

Thomas Wiehe (som mycket riktigt är bror till Mikael) har varit heltidsmusiker sedan 1975. Han har gett ut sju LP-skivor och gjort musiken till två barn-LP. Han har också medverkat i många TV-program.

Numeras spelar han mest barn-teater och turnerar för närva-

rande i Älvsborgs län med "Gastock gör entré".

Pjäsen handlar om djuren i skogen som tillsammans med prinsessan brukar spela och sjunga ibland.

Men det gillar inte den elaka draken för han blir snäll av att höra sång och musik.

— Pjäsen går ut på att musik är det som gör alla vänliga, säger Thomas. Till och med den elaka draken blir påverkad.

— Och det vackraste av allt är när barnen sjunger. Därför är det förskolebarnen själva som till sist gör draken snäll med sin sång.

Det är inget fel på entusiasmen hos förskolebarnen i Borås. De skrattade för full hals åt dockorna och åt Thomas roligheter.

Thomas på Kulturhuset i Borås med liten resigitarr gitarr och dockan Gastock. I notisen nämns att han är Mikael Wiehes bror, vilket frekvent gjorts i media (fast inte tvärtom). Borås Tidning 1986-11-25. SMS 417.

VAR MUSIKRÖRELSENS FÖRETRÄDARE ENTYDIGT POLITISERADE OCH VÄNSTERVRIKTA?

Frågan i rubriken kan naturligtvis inte besvaras inom utrymmet för denna artikel, men utifrån det aktuella arkivmaterialet går det att ta reda på hur åtminstone Ferne och Tomas tänkte då och nu.

Thomas fick en fråga av en journalist 1974, under en intervju som var med i ett inslag i filmen *Progg del 2* som sändes 2001 i SVT (SMS VF 95): "Kan det inte bli för mycket politik i texterna?". Tomas svarade då: "Det kan inte bli för mycket politik men för lite av annat liksom. Det kan bli för lite på det andliga området om man säger så".

Jag frågade därför Thomas i den intervju jag gjorde med honom i april 2022 om hans förhållande till proggen och vänsterrörelsen (SMS 431):

Så 77 tog jag ett steg [...] åt ett annat håll. Så, för min egen del är det nog så att jag lite grand lämnade proggen där, även om jag inte hade varit väldigt mycket inne i den, det hade jag inte varit, men jag var inne i den så till vida att jag var med i musikrörelsen som var det här med Musikforum [...] där folk kom och spelade gratis [...] man fick biljettintäkter [...] och där det var lätt att göra skivor och där det fanns en stor generation 40-talister som drev den här nya musikrörelsen. Där var jag med till 100 %. Proggen, som sen blev lite mer vänsteraktigt, var jag inte så mycket med på, även om jag gick i demonstrationer absolut.

En närbesläktad fråga fick Ferne 1975 i en radiointervju. En journalist på Sveriges Radios ungdomsredaktion i Göteborg undrade hur Risken Finns, som ju själva tillhörde den: citat "progressiva svenska musikrörelsen", ändå kunde kritisera vänstern (SMS F 275_2b). Ferne svarade då:

Därför jag tycker väldigt mycket inom vänstern kan va snett alltså [...] väldigt mycket dubbelmoral och sånt där. [...] och jag är väldigt skeptisk mot alla färdigserverade åsikter, mot alla färdigserverade organisationer, av alla slag alltså.

Följaktligen gick jag in på en liknande problemformulering när jag intervjuade Ferne i juni 2022 (SMS 432), som förklarade:

"Vi såg ju det lite grand från ovan [...] den här proggsvängen [...]. Jag växte ju upp i – på ett sätt kan man säga – i ett arbetarhem, på det viset att min styvfar var ju rörläggare på Skånska Cement [...] vi växte ju liksom upp med utedass och allting sånt där [...] min mamma stod och kokade vatten till en tvättgryta [...] och sen när man sen kom in i den här svängen så förstod man ju att det var väldigt många som absolut inte var working class som sysslade med det här".

Med en utgångspunkt i 1970-talets ideologiska och kulturella smältdegel tycks båda förhålla sig ganska likvärdigt. De var kritiska redan då, inte till musikrörelsen som sådan utan mer till det allmängiltiga politiserandet omkring, vilket förefaller vara en essentiell

distinktion. *Risken Finns* föreföll ju inte ha varit helt rumsrena inom vänstern och Thomas Wiehe fick också utså kritik för att han inte höll sig inom ramarna för radikalismen. När Thomas och musikerkollegan Turid Lundqvist, något i efterdyningarna av musikrörelsen, kom ut med den internationellt färgade skivan *Flow Soma* (1982) skrevs det i Dagen Nyheter 23 juni samma år närmast en slutsats i en utvecklad recension, även om också skivan fick god kritik:

Både Thomas Wiehe och Turid Lundqvist var alltid den svenska musikrörelsens problembarn. Turid betraktades av många som lite "flummig" och man efterlyste mer aggressivitet och fler knutna nävar i hennes spröda, lyriska visor. Och i en tid när sökandet efter inre andliga värden var skämtuttryck bland socialister kombinerade Wiehe revolutionär kampglöd med en starkt religiös/mystiska underton. Den föll inte många av rörelsens marxister i smaken.

SLUTORD

Denna artikel har fokuserat på två samlingar som nyligen donerats till *Folkklivsarkivet med Skånes musiksamlingar*; material som refererar till musikerna Lars "Ferne" Fernebrings och Tomas Wiehes karriärer, både under *den svenska musikrörelsen – proggen* – men även under senare tid. Artikeln har övergripande presenterat innehållet i de två samlingarna samt lyft fram och problematiserat några enskilda exempel utifrån politiska ställningstaganden och solidariska ideal, bredvid egensinnig och kollektiv kreativitet som utvecklades i en tid som närmast får betecknas som kulturhistoria. Musikrörelsen i Sverige, som i princip varade under 1970-talet, var i detta avseende mer än ett fenomen, knappast bara en opportunistisk och musikalisk parentes, även om vissa av dess revolutionära budskap kan kännas främmande idag. Jag har enbart skrapat på ytan avseende materialet i de två aktuella donationerna, som utan tvivel har mer att erbjuda utifrån olika frågeställningar.

NOTER

1. Ferne har gett ut två skivor där han tolkar Bob Dylan på svenska: *Inte ens ett farväl* (2003) och *Ödets nyckfullhet* (2013). Paradoxalt nog utropades Thomas Wiehe i början av sin karriär, i både nyhetstidningar och populärpress, som Sveriges svar på Bob Dylan. Här citerat från Hennes nr 46 1973: "Man kallar honom till exempel 'Sveriges Bob Dylan' och tänker på att han ibland spelar munspel och att det faktiskt finns en viss porträttlikhet mellan de två" (SMS 419).
2. Ej att förväxla med "progressiv rock" (efter engelskans "progressive rock", förkortat "prog rock" eller bara "prog") även om det finns beröringspunkter, i vissa fall idémässigt men inte minst tidsmässigt. Svenska musikgrupper som var aktiva under perioden och som kan anses både tillhöra den svenska musikrörelsen och vara företrädare för progressiv rock är t ex Kebnekajse och Samla Mamma Manna.
3. Även om sådant material kan ha publicerats är det inte säkert att det är bevarat. I den intervju jag gjorde med Ferne 2022-06-01 nämner han att Sveriges Radio av någon anledning ska tappat bort eller "suddat ut" masterbanden på den inspelning av *Risken Finns* som gjordes på Göteborgs konserthus 1974-11-02 och där också Nynningen, Peps Blodsband och Samla Mannas Manna spelade. Ferne hann dock få en kopia av SR strax efter konserten och som nu finns arkiverad i Skånes musiksamlingar (SMS F 276_2a+b). Vissa av medieinslagen låg på gränsen till vad samtiden kunde tåla. 1975 blev *Risken Finns* fällda i Radionämnden

för det kontroversiella inslagen i "Från Norrmalms kors till kung Festus partaj" som bl a drev med Jesu korsfästelse som ett medel för att kritisera och ifrågasätta kändishysteri (se DN 1975-10-17).

REFERENSER

Publicerade källor

Diskografi

- Bluesblocket 1981. Bluesblocket. Tredje Tåget.
- Fernebring, Lars 1978. Ferne. Bellatrix.
- Fernebring, Lars 1982. Snapphanar. Tredje Tåget.
- Fernebring, Lars 2003. Inte ens ett farväl – Dylan på svenska. Rootsy.
- Fernebring, Lars 2013. Ödets nyckfullhet – Dylan på svenska. Rootsy.
- Ferne & De Fyra Sista 2006. Musik för fränskilda. (Not On Label).
- Fiendens musik 1978. En spark rätt i skallen. Bellatrix.
- Lundqvist, Turid & Wiehe, Thomas 1982. Flow Soma. Silence.
- Risken Finns 1973. Risken Finns. MNW.
- Risken Finns 1975. Risken Finns 2 (Hästgryta). MNW.
- Westerberg, Staffan & Wiehe, Thomas 1975. Vilse i pannkakan. Silence.
- Wiehe, Thomas 2010. De bästa låtarna 1968 – 2008. Galaxteatern.
- Zetterberg & Co 1982. Z. Tredje Tåget.

Internetkällor

- Färsjö, Therese 2009: Hatad pannkaka tillbaks igen [<https://expressen.se/noje/hatad-pannkaka-tillbaka-igen/>].
- Lind, Kalle 2017: Vilse i moderkakan [<http://kallelind.se/blogg/vilse-i-moderkakan/>].
- Östberg, Kjell 2010 (2002): 1968 – när allt var i rörelse. Sextiotalradikaliseringen och de sociala rörelserna [https://web.archive.org/web/20100820095419/http://www.marxistarkiv.se/sverige/1968_nar_allt.pdf].

Litteratur

- Lind, Kalle 2010: *Proggiga barnböcker – därför blev vi som vi blev*. Malmö: Roos & Tegnér.
- Fernebring, Lars & Robertson, Mac 1993: *C. Aug. Cederborg – snapphanetidens berättare*. Södra Sandby: Vekerum.

Tidningsartiklar/notiser

- Barnens sång gjorde draken snäll. Borås Tidning, 25 november 1975.
- Bramstedt, Sivert 1982: Thomas och Turid utan patos. Dagens nyheter, 23 juni.
- Brummer, Lennart 1973: Han kallas för Sveriges Bob Dylan. Hennes, nr 46.
- Glanzelius, Ingmar 1975: Ett mjukt äventyr. Dagens Nyheter, 11 oktober.
- Radionämnden prickar inlag i ungdomsradiation. Dagens nyheter, 17 november 1975.

TV-program

- Proggen del 1 & 2. K-special, SVT 2 2001-05-11 resp. 2001-05-12.
- Vilse i Pannkakan. SVT 1 1975.

Opublicerade källor

Arkiv

- Folklivsarkivet i Lund, Skånes musiksamlingar (SMS): F 224-225, F 228, F 233-236, F 245-247, F 250, VF 95, VF 115, F 275_2b-276_2a+b, 384, 394, 416-417, 419, 421-430, 431-432.

En brevsamling från beredskapsåren

Lisa Linderos och Karin Gustavsson

Sommaren 2022 tog Folklivsarkivet emot en brevsamling, som härrör från en man och en kvinna - Iris och Gustaf – som skrev till varandra under åren 1937 till 1943. De var då ganska unga, och breven speglar deras förhållande till varandra. Av breven framgår hur deras relation förändras – från kamrat till älskling, och senare make och hustru. Under beredskapsåren blev Gustaf inkallad och i breven finns många iakttagelser av både det vardagliga livet i skuggan av andra världskriget, och av den förändrande världen. Iris bodde i Örebro och arbetade i en mataffär under de år som brewväxlingen täcker, Gustaf blev under beredskapsåren sjukvårdsfurir och vistades på en förläggning på en ort som han inte fick avslöja.

Samlingens första brev är daterat den 1 mars 1937. Det är Gustaf som skriver till Iris, och det inleds med orden "Bästa kamrat! Eftersom du bad mig så vackert att jag skulle skriva skall jag väl försöka med några ord." Han fortsätter med att skriva om sin tågresa till Filipstad, där han återfann en medpassagerares två borttappade handskar. I svarsbrevet från Iris ursäktar hon sig för hälsningsfrasen, som kanske kunde tolkas som lite djärv: "Kära Gustaf". I brevväxlingen mellan de båda finns skildringar av vardagliga företeelser som borttappade klockor och av klockor som hittats, om kvällskurser och kurser på Hermods och om biofilmer som de har sett och tycker är sevärda. Då och då skriver Iris om sitt syarbete, hon syr både klänningar, dukar och lakan. Den 30 januari 1939 skriver hon "Jag kan tala om att jag lydit ditt råd och sytt ihop min stickade klänning. Den blev mycket bättre nu, så att nu åker inte jumpern upp." Gustaf svarar med beröm och lovord.

VARDAGEN EFTER KRIGETS UTBROTT

Efter andra världskrigets utbrott blev Gustaf inkallad. I breven skrivna efter krigsutbrottet finns många skildringar om den förändrade vardagen. Bland annat avhandlas höjda priser, ransoneringen och Gustafs permissioner. Iris beklagar sig över maten som blivit så dyr och kaffet som är svårfunnet. Gustaf har bekymmer med nekade permissioner. Han skriver den 1 juli 1940 "Men jag har talat med regläkaren också om saken och först slog han ifrån sig med båda händerna och sade att det inte gick alls. Men då sa jag att jag tycker att regläkaren i stället skulle tillstyrka saken. Då skrattade han bara och sade 'jag släpper nog inte furiren'." Iris svarar med ett brev där hon är lika bekymrad som Gustaf och frågar sig om varför de aldrig får träffas och vad alltsammans ska betyda. I andra brev skriver Iris om att hon hjälpt Gustaf med hans tvätt, och ibland frågar han

om hon vill skicka honom olika saker. Gustaf fick inte lov att berätta för någon var han var förlagd. Därför börjar hans brev ofta med orden " Någonstans i Sverige ". Denna formulering användes av många av de inkallade, och frasen blev refrängen i sången " Min soldat ", som Ulla Billqvist sjöng in 1940.

I korrespondensen kommenteras ibland det pågående kriget. I ett brev från den 6 juli 1940, när Frankrike liksom de nordiska grannländerna blivit ockuperat av Tyskland, skriver Gustaf " Nu har ju Frankrike så gott som förklarat England krig också. Så nu är faktiskt engelsmännen själva. " En vecka senare, den 17 juli, skriver Iris " Ja, du jag undrar hur det skall bli nu, nu är det väl kritiskt igen ett tag. Nu är det väl bråk angående transporter av tyskarna. England menar ju att Sverige kränker sin neutralitet. Men vi skall väl tro att det ordnar sig. " Det Iris kommenterar här är den så kallade permittenttrafiken – transporter på svenska järnvägar av tyska soldater och krigsmaterial under andra världskriget. När tyskarna ockuperat Norge våren 1940 kom krav från Tyskland om att få använda den svenska järnvägen för sina transporter, något som den svenska regeringen medgav. Under åren 1940 - 1943 färdades omkring två miljoner tyska soldater på den svenska järnvägen.

DONATIONEN TILL FOLKLIVSARKIVET

Iris och Gustaf fortsatte att skriva till varandra. Det sista brevet i samlingen är skrivet av Gustaf den 17 februari 1943. Han skriver då om tågtiderna till Stockholm och att han vill möta Iris där. Brevet avslutas, på samma sätt som många av de han skrivit tidigare, med en fras om att han saknar Iris.

Brevsamlingen donerades till Folklivsarkivet sommaren 2022 – 85 år efter att Gustaf och Iris skrev sina första brev till varandra. Breven fanns fram till 2022 hos parets svärdotter och barnbarn, som ställt frågan om samlingen kunde vara intressant för Folklivsarkivet att ta emot. Så kom det att bli och hösten 2022 ordnades och förtecknades samlingen av Lisa Linderos, praktikant från kandidatprogrammet i historia vid Lunds universitet. Samlingen består av 596 brev, som nästan samtliga är skrivna av Gustaf och Iris, samt några fotografier av dem båda där Gustaf bär uniform. Samlingen har fått accessionsnummer O 223 och är nu tillgänglig för forskning, tack vare de närståendes donation till arkivet.

Gustaf i uniform har fått besök av Iris, någonstans i Sverige. Okänd fotograf och okänt år.

Minnesord över Åke Werdenfels (1940-1982)

Karin Gustavsson

Foto: Gunnar Alsmark

I januari 2022 nåddes vi av beskedet att Åke Werdenfels gått bort i en ålder av 82 år. Under åren 1968 – 1976 var han verksam vid Folklivsarkivet. Därefter arbetade han bland annat som landsantikvarie i dåvarande Kristianstads län.

När man söker efter spår av Åkes verksamhet i Folklivsarkivets samlingar måste ett trettiotal dokumentationer av skånska brännerier framhållas. Dokumentationerna genomfördes 1970-71 då många av de små brännvinsbrännerierna som fanns runt om i landskapet lades ner. I Skånes hembygdsförbunds årsbok 1974, som hade temat Skånskt brännvin, bidrog Åke med en lång text där det material som samlats in i Folklivsarkivets regi användes. Här påpekar han, att uppmättningsritningar och fotografier är en god utgångspunkt för den som vill studera brännerinäringens tekniska och ekonomiska

förutsättningar, men att det är de insamlade berättelserna som är avgörande för förståelsen av hur arbetsprocessen såg ut. I sin text låter han brännmästaren Nils Oredsson från Kvistalånga komma till tals, utifrån en intervju gjord med honom 1971 av Ann Gustavsson. Åke själv gjorde en intervju med brännmästare Johansson från Snällersöds bränneri, där hela den mödosamma processen att omvandla spannmål till brännvin beskrivs.¹ Åke inledde intervjun med att säga "jag vet väldigt lite om brännerier och vad jag vill veta det är hur gör man när man framställer brännvin." Alla frågorna som Åke och de samtida medarbetarna på Folklivsarkivet ställde till personer som arbetat stora delar av sina liv i en näring som då höll på att förvandlas fullständigt gör att vi idag, genom det material som finns i arkivsamlingarna, kan få en uppfattning om villkoren i det dåtida arbetslivet och yrken som inte längre finns.

Intervjun med brännmästare Johansson är ett av ganska få spår i Folklivsarkivets samlingar efter Åke som insamlare eller fotograf. Dock är det uppenbart att hans initiativ inom olika områden resulterade i en mängd värdefulla insamlingar och dokumentationer, liknande den om skånska brännerier. Under sin tid på arkivet tog Åke initiativ till en uppdragsverksamhet som innebar att etnologer arbetade med byggnadsdokumentationer i bland annat Viken i Höganäs kommun och i Ronneby. På så sätt fick arkivet ett dokumentationsmaterial över den samtida bebyggelsen, och de berörda kommunerna fick underlagsmaterial till kulturmiljöprogram och liknande planeringsunderlag.

Efter tiden på Folklivsarkivet var Åke blev så småningom landsantikvarie i Kristianstads län. Där fortsatte han att arbeta med många teman som han hade inlett på Folklivsarkivet. Bland annat låg han bakom att Folkestorps bränneri i Maglehem bevarades som museum och industriminne – ett av de brännerier som hade dokumenterats av Folklivsarkivet i början av 1970-talet.² Han var under en lång rad år redaktör för Skånes hembygdsförbunds årsböcker, och kom också att arbeta för hembygdsrörelsen i Blekinge.

Sedan tiden på Folklivsarkivet var Åke Werdenfels väl förtrogen med den Mandelgrenska samlingen och han kom att bli redaktör för böcker om Mandelgren i Skåne respektive Mandelgren i Blekinge. På 1980-talet hade arkivet genom Bengt Jacobsson inlett en serie landskapsvisa böcker om Mandelgrens resor och insamlingar, och det var den serien som Åke nu fortsatte. Mandelgrens verksamhet i Skåne var så omfattande att två böcker krävdes. De publicerades 1992 och 1993 som Skånes hembygdsförbunds årsböcker. Jag bidrog själv med en artikel i en av dessa, och fick uppleva Åke som redaktör. I den rollen var han djupt engagerad, krävande och entusiastisk på samma gång, och för mig som nybörjare var det en mycket bra skola att ta del av alla hans kommentarer med rödpenna på mina manusutkast. Varken förr eller senare har jag blivit uppringd av en redaktör klockan sju på morgonen, men så jobbade Åke, och resultatet

blev ju bra. När jag började arbeta vid Folklivsarkivet 2019 återfick jag kontakten med Åke, och vi pratade då bland annat om hans förhoppning om att kunna skriva om Mandelgren i Värmland. Detta kunde han tyvärr aldrig fullfölja.

När jag har frågat några av de etnologiska veteranerna i Lund om deras minnen av Åke och hans tid på Folklivsarkivet är det hans handlingskraft och förmåga att få saker gjorda som har etsat sig fast. "Ständigt många bollar i luften", är ett omdöme. Intresset för arkivet och verksamheten fanns kvar långt efter att han lämnat Lund. 1987 blev Åke svårt skadad i en bilolycka, som kom att göra honom handikappad för resten av livet. Trots att han fortfarande vårdades på sjukhus för sina skador deltog han i Folklivsarkivets 75-årsjubileum 1988, som firades med en stor högtid i Lunds universitets aula.

NOTER

1. LUF M17915
2. LUF G 2944

REFERENSER

Opublicerade källor

- Lunds universitets folklivsarkiv, Manuskriptarkivet (M).
- Lunds universitets folklivsarkiv, Gårdsarkivet (G).

ARKIVASSISTENT

Andreas Alm
Tel: +46462224373

ARKIVCHEF

Karin Gustavsson
Tel: +46462223135

ARKIVARIE

Gabi Louisedotter
Tel: +46462227568

ARKIVARIE

Patrik Sandgren
Tel: +46462223612

POSTADRESS

Folklivsarkivet med
Skånes musiksamlingar
Box 117
221 00 Lund

BESÖKSADRESS

Porfyrvägen 20
224 78 Lund

E-POSTADRESS

expedition@folklivsarkivet.lu.se

ISSN 1652-5086

UTGIVEN AV LUNDS UNIVERSITETS FOLKLIVSARKIV

Redaktörer: Karin Gustavsson och Gabi Louisedotter

LUNDS
UNIVERSITET

www.folklivsarkivet.lu.se/

LUNDS UNIVERSITET

Box 117
221 00 Lund
Tel 046-222 00 00
www.lu.se